

היברו יוניון קולג' – מכון למדעי היהדות התכנית הישראלית לרבנות

עבודת גמר

טהרת המת

בין אמונה ובין טקס

מגישה : תמרה שגס

מנחה : הרבה פרופ' דליה מרקס

אלול תשע"ה – ספטמבר 2015

דרש ר' שמלאי : תורה - תחילתה גמילות חסדים וסופה גמילות חסדים.
תחילתה גמילות חסדים דכתיב : "ויעש ה' אלוהים לאדם ולאשתו כתנות עור וילבישם",
וסופה גמילות חסדים - דכתיב : "ויקבר אותו בגיא".

(סוטה יד ע"א)

הקדמה אישית

זה הזמן: הזדמנות לעצור, להתבונן בתהליך של שש שנים בהן למדתי, התנסיתי, השתניתי, טעיתי, הצלחתי, נכשלתי והתפתחתי. התכנית הישראלית לרבנות בהיברו יוניון קולג'-המכון למדעי היהדות, הייתה הרבה יותר מהכשרה מקצועית ולימוד בית מדרשי, שהרי להיות רב בישראל זה הרבה מעבר למקצוע ודורש הרבה יותר מלימוד, היכרות, בקיאות במקורות ובמסורת.

בעבודת הגמר היה לי חשוב לבחור בנושא שיאפשר לי להתייחס לתחומים שאני רואה כמרכזיים בעבודה הרבנית. שלושה דברים היו בראש הרשימה: העיסוק בטקסים מן המסורת, צרכי ונטיות נפש האדם וחיי קהילה, יצירה וחדוש – כל אלה הם תרומה לשיח של היהדות הליברלית בכלל ושל החברה הישראלית בפרט.

שלושת הדברים הללו הם מרכיבים חשובים בהווה הדתית והרוחנית שלי וגם בעבודה הרבנית. העיסוק בתורה, המפגש עם הזולת והתרומה לחברה הם דרכים לעבוד את האל. "הַיֵּיד לֶךְ אָדָם מֵה טוֹב וּמֵה יָהוָה דוֹרֵשׁ מִפֶּן כִּי אִם עֲשׂוֹת מִשְׁפָּט וְאַהֲבַת חֵסֶד וְהִצָּנֶה לֶכֶת עִם אֱלֹהֶיךָ" (מיכה ו:ח)

במהלך לימודי בקולג' עבדתי כרב סטודנטית בקהילה רפורמית בחוץ לארץ. הרבה דברים למדתי בעבודה המעשית. החשוב ביותר שבהם הוא המשמעות העמוקה של אחריות הדדית, להיות קהילה בשמחות ובקשיים.

הספרא מפרש את הפסוק "וְכִשְׁלֹוּ אִישׁ בְּאִחֵיו אִינוֹ אֹמֵר אִישׁ בְּאִחֵיו אֵלָא אִישׁ בְּעוֹון אִחֵיו מְלַמֵּד שְׂכָל יִשְׂרָאֵל עֲרֵבִים זֶה בָּזֶה".

בקהילה בה שירתתי, כמו בהרבה קהילות קטנות בעולם, יש רק את מה שחברי קהילה ומתנדביה, מחזיקים; מערכת של ערבות הדדית שהייתה נפוצה בקהילות ישראל לפני העידן המודרני. המוהל הוא חבר קהילה, רופא שיניים במקצועו שלמד את המקצוע כי משהו היה צריך לדאוג למילת התינוקות. החזן, הוא זמר אופרה שמקדיש זמן ללימוד עברית ונוסח כדי להנחות תפילות. יש אישה אחת שהיא תמיד מעודכנת וגם מעדכנת על מצבם של חברי קהילה חולים ודואגת לביקורים, ויש בקהילה חברה קדישא. נשים וגברים, חברי קהילה, שעברו הכשרה והם אחראים לצרכי המת מרגע צאת נשמתו ועד הקבורה.

כך נחשפתי לראשונה לעולמם של חברי חברה קדישא והם פתחו לפניי עולם מרתק, עשיר במנהגים, במסורות נפש, באחריות, אמונה, אהבה וחסד. הרבה פרופ' דליה מרקס, מורתי והמנחה בעבודה זו חוזרת על שני דברים בכל קורס וכמעט בכל שיעור. הראשון, שחשוב שתהיה לנו (לסטודנטים בתכנית) שאיפה להגיע למצב שאין חוויה, טקס או ריטואל יהודי שיהיה זר לנו. השני, הוא הכרה בכוחם של הרגעים הלימינאליים בחיי האדם והחשיבות לציין אותם, מתוך מקומם המרכזי בטקסים והשתקפותם בליטורגיה.

טהרת המת היה עבורי מנהג לא מוכר. במהלך השנה האחרונה הקדשתי זמן ללימוד מעמיק. למדתי על התפתחותה של החברה קדישא ושל מנהגי הטהרה בהיבט ההיסטורי, ההלכתי והליטורגי. התעניינתי במיוחד בתפיסות התיאולוגיות והרעיוניות בתקופות שונות והיכן הן באות לידי ביטוי בתרומתן לריטואל.

השיח סביב מוות הוא לא פשוט, ועל אחת כמה וכמה העיסוק הפיזי בו. טקס טהרת המת הוא זר למרבית חברי קהילותינו ועלול להיות גם מרתיע ומרחיק. יחד עם זאת רבני הקהילות הם המנהיגות הרוחנית ועלינו להכיר וללמוד גם את דרכי המסורת לליווי האדם וגופו בדרכו האחרונה. עלינו לזכור שהנפש היא שמחיה את

האדם, היא הניצוץ האלוהי, עליה נאמר 'בצלמו ובדמותו'. במהלך חייו, אנחנו מפתחים את נשמתנו, היא מפעילה ומוליכה אותנו. בכל בוקר אנחנו מודים "מודה אני לפניך מלך חי וקים שֶהַחַיָּוִת בִּי נִשְׁמָתִי בְּחֶמְלָה רַבָּה אֶמְוֶתָךְ". בכל לילה בקריאת שמע שעל המיטה, בהודעת מחילה וגם וידוי ובקשת כפרה, אנחנו מבקשים להינצל מרוחות רעות. לפני השינה מתעוררת המודעות לפחדים, לחוסר השליטה, לתקווה ולבקשה שה' ישמור על נפשנו: "...וְהוּא אֶחָד וְאֵין שְׁנֵי / לְהַמְשִׁיל לּוֹ לְהַחְבִּירָה // בְּלִי רֵאשִׁית בְּלִי תַכְלִית / וְלוֹ הֶנּוּ וְהַמְשָׁרָה // וְהוּא אֵלִי וְחִי גּוֹאֲלִי / וְצוּר חֲבִלִי בְּעַת צָרָה // וְהוּא נָסִי וְמוֹנֵס לִי / מִנֶּת כּוֹסֵי בַיּוֹם אֶקְרָא // בִּידּוֹ אֶפְקִיד רוּחִי / בְּעַת אִישָׁן וְאֶעֱיֶדָה // וְעַם רוּחִי גּוֹיָתִי / אֶדְוֶי לִי וְלֹא אִירָא".

התעוררות ושינה במובנים רבים מקבילות ללידה ומוות ועל כן אני מציעה שזו תהיה דרכנו להתקרב ולהתבונן בטקס הטהרה המת. כשם שמילדות דואגות, מטפלות, מקבלות חיים חדשים שלנפש אחת וייחודית שמגיעה לעולם; כך חברי חברה קדישא דואגים מטפלים ומלווים את נפש המת בדרכה למנוחת עולמים.

בעקבות התעניינותי בנושא למדתי על לתופעה מעניינת ומרגשת בצפון אמריקה. קהילות רבות השייכות לזרמים הליברלים ביהדות מקימות חברות קדישא, עוסקות בלימוד, ביצירה ליטורגית ונותנות מענה לסוגיות רלוונטיות העולות מענייני טהרת המת במאה העשרים ואחת. מה גורם ליהודים מודרניים להחזיר עטרה ליושנה ולהחיות טקס זה בימינו?

תופעה זו עולה מן הצורך הרוחני לדאוג לצרכי נשמתו של הנפטר. ישנו הרצון האישי והקהילתי להיתרם לקיום מצווה למען המת, לתת מקום וביטוי לא רק להסתלקות הפיזית של האדם מן העולם אלא גם לתהליך הפרידה בין הנפש לבין הגוף. חברי חברה קדישא מתמודדים ומתייחסים למוות כחלק מ"מעגל החיים". מן התלמוד הירושלמי אנחנו לומדים על בקשתו של רבי יהודה הנשיא בשעת פטירתו מן העולם: "...ומי שניטפל בי בחיי יטפל בי בחיות" [כלאים ט, מא ג].¹ מבקשה זו לומדים שלא זו בלבד שזאת אחריותה של הקהילה לטפל במתים כפי שהיא מטפלת בחיים, אלא שהטיפול במת הוא חלק מהטיפול בחיים, באדם השלם. לכן, תופעה זו מעידה בעיניי על לקיחת אחריות, על התמודדות קהילתית. היא מרגשת לדעתי כי היא דורשת אומץ לב, מסירות נפש, אמונה חזקה, מחויבות, מידת חסד – ולזה, כדברי המשנה המפורסמת בראש מסכת פאה, אין שיעור בעולם הזה.

הארגון פורץ הדרך בתחום הוא עמותת "כבוד וחסד"² שהוקם בשנת 2000 ע"י הרב סטיוארט קלמן ודן פנדל. היום יש לעמותה גם מכון הכשרה בשם "מכון גמליאל"³, היחיד במינו בעולם. במכון גמליאל עוסקים בלימוד, בהכשרה ובהסברה בנוגע לפרקטיקות יהודיות לקץ החיים בצפון אמריקה. במאי האחרון (2015) זכיתי להשתתף ב"כנס האמריקאי-ישראלי הראשון של כבוד וניחום"⁴ בירושלים. כנס זה השפיע עלי רבות ואני מקווה בעבודה זו לשתף לחלוק לפחות בחלק מי מה שלמדתי, תובנותיי והצעות לקיום שיח פנים תנועתי.

במדינת ישראל קיימים ארגונים שונים של חברה קדישא, לכל עדה, חברה קדישא משל עצמה הפועלת על פי מנהגיה. לא קיימת בישראל היום אף התארגנות דתית שאינה אורתודוקסית העוסקת בתחום זה גם לא בבתי

¹ גם ירושלמי כתובות יב, סה, ב

² לקריאה נוספת על עמותת "כבוד וחסד" <http://www.jewish-funerals.org>

³ לקריאה נוספת על ארגון "מכון גמליאל" <http://www.jewish-funerals.org/gamliel-institute>

⁴ לתכנית הכנס <http://www.jewish-funerals.org/kavod-vnichum-israel-american-conference>

הקברות הפרטיים. במידה שבבתי הקברות הפרטיים מעוניינים שהמת יעבור טקס טהרה, הרי שהוא יתבצע על ידי החברה קדישא במתכונת מיוחדת מחוץ לבית העלמין.

המונופול של הרבנות הראשית על ענייני טהרה וקבורה אינו שונה מן המונופול שלהם בתחומי החיים האחרים, ודומה שבענייני קץ החיים, הם אינם נתקלים על פי רוב בהתנגדות ניכרת. השאלה המתבקשת בענייני היא, האם העובדה שאין מאבק להקמת חברה קדישא רפורמית נובעת מחוסר עניין, או צורך לעסוק בטהרה ובצרכי המת?

עבודה זו היא עבודת סיכום לתקופה משמעותית בחיי ולקראת הסמכתי לרב בישראל. בה בשעה, אני מקווה שזו רק התחלת העיסוק, ההכשרה, המחקר והעשייה בתחום של כבוד בניחום ויצירת חברות של גמילות חסדים. אף על פי שזאת תחנה, נקודת מפנה במסע, היא בעיקר המשך לדרך שבחרתי, לאחריות שאני מקבלת על עצמי להיות חוליה חזקה, כך אני מקווה, בשרשרת הדורות, ללמוד וללמד, לתרום לחידושה ולהתחדשותה של המסורת, ליצור ולחוות בעקבות הדורות הקודמים, לאור חיינו בהווה וברצון להשאיר גם את חותמנו לדורות העתיד.

ראשי פרקים

6	מבוא
10	פרק ראשון , קבורה וטקסים בקץ החיים בתרבויות ודתות שונים
13	פרק שני , התפתחות היסטורית של טקסי טהרת המת ביהדות
18	פרק שלישי , חברה קדישא
21	פרק רביעי , טקס הטהרה : בין אמונה וטקס
35	פרק חמישי , המצב בישראל : היבטים משפטים והאתגרים הנובעים מהם
37	פרק שישי , גדול תלמוד שמביא לידי מעשה
40	פרק שביעי , דברי סיכום
42	ביבליוגרפיה

מבוא

"טהרת המת" הוא סדרת טקסים המאופיינים בעושר הריטואלי, צביון רוחני, והם בעלי חשיבות רבה בהליך של הכנת המת לקבורה. ובכל זאת מבין הטקסים היהודיים הקשורים למוות, טהרת המת, על תכניה ופרטיה, אינה מוכרת לציבור הרחב. דומה שגם רבנים ומנהיגים דתיים רבים בכל זרמי היהדות אינם מכירים את טקסי הטהרה ומורכבותם. במקרים רבים רזי הטקס הם בבחינת "תורה שבעל פה" העוברים בין חברי חברה קדישא, מן המבוגרים למתלמדים, והם אינם רשומים או מפורסמים. אולי מסיבה זו יש, כפי שניווכח בהמשך, גיוון רב באופן שבו מצוינים טקסים אלה בקהילות השונות.

החברה המודרנית נאבקת בנחישות, גם אם בחוסר מודעות לעתים, נגד העובדה שהאדם הוא יצור שסופו למות, אנחנו מתקשים להתייחס למוות כאל חלק מהחיים. החברה המודרנית מצאה דרכים מגוונות להימנע מהמפגש עם חווית החולי, סימנים של סבל, נוכחות ונראות אנשים הסובלים ממחלות קשות, גוססים ואפילו עם זקנה.

האובדן, המוות והסופיות היו ללא ספק חוויות קשות עבור האדם גם בעבר. בעולם שבו אלוהים והדת היו במרכז הווייטו, דרכי ההתמודדות היו מבוססות באמונה. עד תקופת השכלה הדת והאמונה היו מרכזיים בטיפול בחולה. התפיסות התיאולוגיות סיפקו תשובות ושימוש לנחמה במוות. ליהודי המאמץ חובה לקבל את צידוק הדין, לסמוך על בורא עולם הפועל בצדק ולקוות שהמוות תהיה כפרה לעוונות.

אבות הרפורמה חיו ופעלו בשנים בתקופת מעבר בין החברה המסורתית לבין החברה המודרנית. היהדות הרפורמית הקלאסית חיפשה דרכים לשלב בין החיים המודרניים והשתלבותו של היהודי בחברה הכללית לבין החיים היהודיים. התנועה הייתה תגובה לנסיבות היסטוריות חדשות והתמודדה עם צורכי המקום והזמן של הקהילה הדתית.

כידוע חלו שינויים רבים באורח חיים של הקהילות הרפורמיות וחבריה. אלבוגן⁵ סובר שמבחינות רבות, יותר משהייתה היהדות הרפורמית מהפכה תיאולוגית או הלכתית, היא הייתה מהפכה ליטורגית. התבטאות יהדותם הייתה בבית הכנסת, והתפילה והטקסיות מרכז פולחנם. ביטויים אידיאולוגיים ותיאולוגיים בסידור התפילה שהם פרי בחירה מפורשת ומודעת, הם מחידושיה של התנועה הרפורמית⁶. אם כך, גם דחיית תפילות מסוימות טקסים וריטואלים מסורתיים הייתה אמירה אידיאולוגית, תיאולוגית ותרבותית.

במצע פיטסבורג (1885) מסמך יסוד שניסחו רבני התנועה הרפורמית בארצות הברית הוכרז:

"אנו רואים בחוקים שחקק משה שיטה להכשיר את העם היהודי לקראת שליחותו במהלך חייו הלאומיים בארץ ישראל, והיום מקבלים אנו על עצמנו את החוקים המוסריים בלבד, ורואים אנו טעם בהמשך קיומם של אותם טקסים,

⁵ אלבוגן, י.מ. (תשל"ב) "התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית". דביר, בתרגום יהודית עמיר; בעריכת יוסף היינמן, תל אביב; עמ' 292-328.

⁶ מרקס, ד' 2014. "התפילה הרפורמית לדורותיה ולמרכזיה", היהדות הרפורמית: הגות, תרבות וחברה, אבינועם רוזנק (עורך), עמ' 307-346 ירושלים: וון ליר

ושלהם בלבד, אשר יש בהם כדי לתרום ולקדש את חיינו; אך דוחים אנו את כל החוקים והמקסים אשר אינם תואמים את השקפותיה והליכותיה של התרבות המודרנית”⁷

טהרת המת היא בין הריטואלים שהרפורמה הקלאסית דחתה. סביר להניח שהסיבה לכך הייתה הרעיונות שהטקס והליטורגיה משקפים. התייחסויות לתחיית המתים וביאת המשיח, אזכורי המלאכים, זכות ברית קודש ותורת הגמול הם בולטים בכל הנוסחים שבדקתי. טקס הטהרה המסורתי צמח והתפתח מתוך זיקה והשפעה גדולה מעולם הקבלה, שהיה רחוק מן הפולחן הרפורמי. בנוסף, העוסקים בטהרה היו חברי החברה קדישא, המבנה הארגוני והאופי הסודי שלה גם לא התאימו לאורח חיים ורוחה של התנועה הרפורמית. ולכן הגיוני שטקסי הטהרה לא מצאו את מקומם בעולם הטקסי הרפורמי. בלשונו של אותו מצע מ-1885:

”אנו מצהירים מחדש על אמונתנו בעקרון היהדות כי נפש האדם בת אלמוות היא, בהשתייכו אמונתנו זו על טבעה האלוהי של רוח האדם, המוצאת לה לעולם את מלוא אושרה בצדק אך סובלת מרה מן הרשע. דוחים אנו בתורת הרעיונות שאין להם שורשים ביהדות, את אמונה בתחיית המתים הגופנית ואף בגיהנום ובגן עדן בתורת מעונות נצח של עונש ושכר”⁸

השאלה שמעסיקה אותי ותלווה אותי לאורך העבודה היא, האם יש לטקס טהרת המת מקום ביהדות הרפורמית בימינו? ואם כן, מה דמות צריכה להיות לה.

במהלך העבודה אני מבקשת לבדוק את הקשר בין טקס ובין אמונות ודעות במקרה של טהרת המת. הריטואלים והאמונות, מתפתחים, משתנים וזה רק מעיד על יכולתו של האדם להשתנות להתפתח. גם ”הרפורמים” של היום הם לא הרפורמים של המאה התשע עשרה. מאתיים שנה לאחר היווסדותה של התנועה הרפורמית בגרמניה והתפתחותה בצפון אמריקה, ישנה יהדות רפורמית תוססת המתפתחת בעולם בכלל ובישראל בפרט.

גם החברה הישראלית השתנתה מאז קום המדינה. החלוקה הדיכוטומית בין ”דתיים” ובין ”חילוניים” התערערה. יהודים רבים אינם מוכנים עוד להפקיד את שאלות הדת, המסורת והאמונה שלהם בידי הממסד האורתודוקסי. העולם של ההתחדשות היהודית הפך מרכזי בשיח הציבורי. עשרות בתי מדרש ליברליים הוקמו ברחבי הארץ, מספר טקסי מעגל החיים הנערכים על ידי רבנים רפורמים, קונסרבטיבים וחילוניים הולך וגדל. בשנים האחרונות ניתן לראות שילוב וניכוס מחדש של טקסים מסורתיים שנתפסו במשך שנים כרחוקים או לא מתאימים לחייו של האדם המודרני. לעיתים אומצו מנהגים אלו מחדש כלשונם ולעיתים נוצקו לתוכם תכנים וערכים המתאימים לתפיסת העולם הליברלית. דוגמא לכך ניתן לראות בספר ”פרשת המים”⁹, ספרן של הרבות הרפורמיות ליסיצה, מרקס, ליבוביץ’ ודובדבני בו נוצקו לתוך טקס הטבילה המסורתי – טקס שנתפש ארכאי ואף דכאני – תכנים חדשים ורלבנטיים לחייהם של יהודים מודרניים.

⁷ מאיר, מ. (1989) *בין מסורת לקדמה: תולדות תנועת הרפורמה ביהדות*. ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל. עמ' 447.

⁸ שם, עמ' 448.

⁹ ליסיצה א', מרקס ד', ליבוביץ' מ', דובדבני ת' (עורכות) (2011), *פרשת המים – טבילה כהזדמנות לצמיחה, להיטהרות ולריפוי*. הוצאת הקיבוץ המאוחד

“אף על פי שהטבילה היא אחת המצוות המאתגרות ביותר בעבורנו כנשים מודרניות, אין אנו בנות חורין להיפטר מעיסוק בה [...] כרבות, אנו נדרשות להתמודד עם שאלות הנוגעות לטבילה. [...] מים רבים זרמו מאז נהרות היהדות הרפורמית. למודי ניסיונותיה הטובים והכואבים של המודרנה, יהודים ליברלים מבינים היום שהאדם אינו רק נשמה ורוח. הם מכירים בחשיבות שיש לחוויות רגשיות וגופניות כבסיס להתקדמות רוחנית. הם מודעים לכך שהדרך לקדושה, להתעלות הרוחנית אינה יכולה לעבור דרך האינטלקט בלבד”¹⁰

הרבה יש במשותף בין התהליך שראינו סביב טקסי טבילה לבין התופעה שתיארתי בהקדמה בנוגע לטקסי טהרת המת. מכיוון שמדובר על התפתחויות טקסיות-ליטורגיות אפשר להשוות אותן להתפתחותו של סידור התפילה. “השינויים הליטורגיים בסידורים המודפסים שיקפו בדרך כלל הלך רוח שכבר היה קיים בציבור שאליו יועדו. על כן אפשר לומר שעל פי רוב סידור התפילה ליווה התפתחות ולא יצר אותה”.

גם במקרה של טקסי טבילה התחילה תופעת ההתרחבות בארה”ב. במידה רבה אפשר לראות בעמותת “כבוד בחסד” מקבילה לעמותה פורצת הדרך “מים חיים”¹² שהחלה את פעולתה בשנים הראשונות של המאה הנוכחית, ונכון לעכשיו התקיימו במסגרתה למעלה מ 1400 טבילות והיא מקיימת מעל 110 תכניות חינוך בשנה.

את הניצוצות של תחילת דרך אפשר גם לראות בארץ. אני סבורה שלתנועה הרפורמית, רבניה וקהילותיה תפקיד מרכזי בפיתוח והובלת תהליך שיכלול הכשרת מתנדבים, יצירה ליטורגית וקידום שינוי מדיניות שתאפשר הקמת חברות קדישא ליברליות וטקסי טהרה שיתאימו לרוחו של הציבור שאליו יועדו.

על מבנה העבודה

בפרק הראשון, אסקור בקצרה טקסי קבורה וקץ החיים בתרבויות שונות, כמו כן בנצרות ובאסלאם. הפרק השני יעסוק בהתפתחות ההיסטורית של טקסי טהרת המת ביהדות: האם והיכן טיפלו הדורות הקודמים בגוף המת טרם קבורתו? בפרק השלישי אציג דיון על מקומה, חשיבותה והתפתחותה של החברה קדישא. הדיון בפרק רביעי הוא על טקס טהרת המת. לפרק זה שלושה שערים העוסקים בפן התיאולוגי, המעשי והטקסטואלי. אקדיש את הפרק החמישי להציג בקצרה את החוקים וההיבטים המשפטיים הנוגעים לעיסוקם של חברי חברה קדישא. בפרק השישי אציע דרכי עבודה ושיתופי פעולה בין מוסדותיה של התנועה הרפורמית, הן בלימוד, הכשרה ושיח על מקומו של טקס זה בימינו ובקהילותינו, הן ביצירה ליטורגית וספרותית והן בשינוי מדיניות במדינת ישראל.

עבודה זו מזמינה את קוראיה לברר את עולם אמונותיו דרך “טקס טהרת המת” ומבקשת לשקול מקומו של טקס זה בחיי היהודי המודרני בישראל היום. במילותיו של קריימר¹³:

“As we rediscover the beliefs of those who lived before us, we will be challenged to consider and reconsider what we today believe”

¹⁰ שם, עמ' 28-30

¹¹ מרקס, ד'. “התפילה הרפורמית לדורותיה ולמרכזיה” עמ' 310

¹² לקריאה נוספת על עמותת “מים חיים” <http://www.mayyimhayyim.org/About>

¹³ Kraemer, David R. (2000) “The Meanings of Death in Rabbinic Judaism” New York.

זו אינה עבודת סיכום בנושא טהרת המת. עבודה זו אף אינה מתיימרת לספק סקירה כוללת על הנהוג בכל קהילות ישראל בעבר ובהווה. טהרת המת אף על פי שהיא מופיעה בספרי ההלכה מוגדרת כמנהג. תכניה המדויקים של טהרת המת לא נקבעו עד המאה השבע עשרה והמנהגים משתנים מקהילה לקהילה גם בארץ וגם בתפוצות.

פרק ראשון – קבורה וטקסים בקץ החיים בתרבויות ודתות שונות

פרק זה משמש כמצע והקדמה לפרקים הבאים בהם נעמיק בריטואלים יהודים המכונים את נשמתו וגופו של האדם לפרידה בינם לבין עצמם וגם מעולם החיים. בהצגת ריטואלים קדומים וטקסים מדתות אחרות מטרתי היא להפעיל את עיקרון הריחוק למען קירבה. יאיר זקוביץ' טוען במאמר בו הוא מציג את תפיסתי ההרמונית לקריאת הטקסט המקראי, ש"כל מי שלב לו אמיץ להודות בריחוק, בנתק שבין ספר התנ"ך לבנינו, עשוי למצוא את הנתיב אשר ישוב ויקרבנו אליו"¹⁴. ואם נכונים דבריו לגבי המקרא, בוודאי נכונים הם גם לענייננו.

עתה אסקור בקיצור נמרץ מנהגי קבורה בתרבויות אחרות. המטרה אינה השוואה בין טקסי אומות העולם לבין הטקסים היהודיים אלא לעורר מחשבה על האמונות והרעיונות שמאחורי הפרקטיקות. מובן שבמסגרת זו לא אוכל לסקור באופן מקיף ומפורט את המנהגים השונים של התרבויות, הדתות והזרמים הדתות הפנים דתיים.

הקבורה בתרבויות שונות¹⁵

כמעט בכל התרבויות מנהגי הקבורה והאבלות כוללים לפחות שלושה מרכיבים: סילוק פיזי של גופת המת - טיפול ב"מסע" של הנפש המת מארץ החיים למקום מנוחתה - והסדרת היחסים החברתיים שהופרעו בין המת לקרוביו. בכל התרבויות הקבורה היא פעולה בעלת אופי ריטואלי, המבטאת גם השקפה חברתית אודות המוות ומה בא אחריו.

בחברות רבות הטיפול ב"מסע" הנפש מבוסס על רצון לעצב מחדש את מעמדו ומקומו של הנפטר בתודעת החיים, להרחיק מחברת החיים אך בזמני להנכיח את זכרו. המוות נחשב לפעולה דמונית ואילו הנפש נשארת בין החיים כדי לנקום על עוול שנעשתה לה. ואולם יש גם שהרוחות מגינות וגומלות טוב.

ההוֹטוֹנְטוּסִים ושבטי באנטו אחדים נהגו לקבור את הגוססים עוד בטרם צאת נשמתם, כדי למנוע טומאת מתים. שבטים ילידיים באמריקה שלא רצו לטמא את האדמה, הניחו את הגויות על ראשי עצים. גם שרפת גויות הייתה דרך להימנע מטומאה. ישנם הסברים נוספים בתרבויות אחרות למנהג שריפת גופות כמו שחרור מהיר של הנפש מכל קשר עם גוף המת או מניעת שימוש הגויות לצרכי כישוף. דת זרתושטרה בה האדמה וגם האש קדושים, אוסרת שרפת גופות וקבורתן באדמה. עד היום מפקירים מאמיניה את גופות המתים לעוף השמים על ראשי מגדלים מיוחדים. את העצמות מאחסנים אח"כ במגדל.

עמים רבים עורכים סעודה אחרי הקבורה שהיא מעין סעודה אחרונה בחברת המת. לעומת זאת יש תרבויות שרוצות למנוע את חזרתו של המת לביתו ולכן נהגו להוציאו דרך פתח בבית שלא היה רגיל לצאת בו; כן נהגו להוציאו ורגליו קדימה. בסין יש שנוהגים בחזרה לבית הנפטר אחרי קבורתו לשנות את דרכם חזרה ואף

¹⁴ זקוביץ' י. (1995) "ריחוק צורך קברה" בתוך נושאים בחינוך: מקרא וחינוך. אורנים ביה"ס לחינוך של התנועה הקיבוצית עמ' 86.

¹⁵ חלק זה מבוסס ברובו על: וורמברנד, מ' (1964). קבורה, קבר. בתוך האנציקלופדיה העברית (כרך כ"ט עמ' 55-58). ירושלים: חברה

זורעים מכשולים בדרך כדי למנוע את שובו יחד איתם. מנהגים אלא מעצימים את קשיי הפרידה. מצד אחד העצב על האובדן ומאידך מהווים מעשה פעיל לגרום לתהליך להיות סופי.

את המת מלבישים בגד מיוחד. מנהג נפוץ הוא לנעול לו נעליים. את המת מניחים פרקדן, בישיבה שפופה או בתנוחת-עובר, כך נהגו האינדיאנים בני מאנאו. תנוחת העובר נפוצה בקרב חברות קדומות מאז תקופת האבן בתרבויות נהגו כך, רווחת האמונה שמשוהו קורה לאחר המוות. אלה שהאמינו בתחיית המתים, כמו מצרים ופרו, דאגו לשמירת הגופה והכינו את המת לפגוש את האלילים, או ללבוש בגד מכובד לחיי העולם הבא. מנהגי מצריים, יוון ותרבויות עתיקות אחרות שמו אוכל, כסף, מפות למסע, ספרים על החיים בעולם הבא יחד עם ארון המת יהיו להם לשימוש בעולם הבא. אפילו את משרתי הנפטר נעלו לתוך המבנים כדי שימשיכו לשרת את המת גם בחיים שאחרי המוות.

המושג המכונה ביהדות "כבוד המת" קיים בתרבויות רבות. ברוב התרבויות קיים איסור חמור למנוע קבורה מהמת. גופה שאינו מכוסה אדמה מסכנת את החברה כולה, מלבד מה שהיא מקפחת את רוח המת. ללא קבורה על פי התרבות היוונית לדוגמא, לא ממשיכה הנפש את דרכה למקום מנוחתה, ועל כן חובת החיים להביא את המת לקבורת עולמים.

בזרמים הנוצרים השונים נוהגים להליך את המת לפחות לילה אחד בביתו ובני משפחתו וחבריו עורכים ליל-שימורים מלווה באכילה ובשתייה. מנהג זה התקבל לא את גם בקרב תרבויות יהודיות החיות בקרב הנצרות. בסין, היו טקסים מסובכים מאוד בין המוות לקבורה, ונמשכו לעתים חודשים.

הקבורה בנצרות¹⁶

ההשקפה נוצרית על המוות ופולחני הקבורה מבוססת על היסודות הדתיים המיוחדים לה. על פי האמונה הנוצרית בזכות מות ישוע על הצלב ותחייתו, נגאל המאמין ממצבו הקודם, שהוא המוות הרוחני (החטא) וביטוי החיצוני שהוא המוות הפיזי. על ידי הסתפחות המאמין אל ישוע ואל הכנסייה הנוצרית הוא נעשה שותף לתחייה ולניצחונה על המוות. ניצחון זה יהפוך לנחלת הכלל בעת תחיית המתים הכללית.

מנהגי אבלות לא היו מקובלים בנצרות הקדומה ובמאה הרביעית הייתה הקבורה מעין חגיגה לכניסת הנפטר למלכות השמיים בה ימתין עד לתחיית המתים הכללית באחרית הימים.

אחרי המאה השמינית הפכה הקבורה לעניין של אבלות. הלבוש הלבן הוחלף בשחורים ותפילות האשכבה עסקו בהצלת נשמת הנפטר מעונש הגיהנום. הטקסים בצורה הידוע היום התגבשו בימי הביניים המאוחרים. הכהן מגיע אל הנוטה למות לשמוע את ווידויו ולהעניק לו מחילת עוונות וכן את הסקרמנטים האחרונים לרבות ה"המשיחה האחרונה" הנקראת גם *viaticum*, דהיינו, צידה לדרכה האחרונה של הנשמה. לאחר מכן הסקרמנטים האחרונים ולרבות גם המשיכה האחרונה. קודמת לקבורה תפילה ו"מיסה" למנוחת נפשו של הנפטר, הזיית מים מקדושים על הגופה או על הארון וכן העלאת קטורת. לפני הקבורה נאמרת תפילה קצרה ושוב מזים מים מקדושים ומקטירים קטורת. כנסיות פרוטסטנטיות שונות מנסות להרחיק מטקסי התפילה

¹⁶ חלק זה מבוסס ברובו על: ורבלובסקי, צ' (1964). קבורה בנצרות. בתוך האנציקלופדיה העברית (כרך כ"ט עמ' 61). ירושלים: חברה

את היסוד של התחינה "עבור נשמת המת". יש לציין שהמנהג הנוצרי הוא קבורה וכי ההעדפה המודרנית לשריפת גופה עוררה ויכוחים רבים.

הקבורה באסלאם¹⁷

בטרם צאת נשמתו של מוסלמי, משכיבים אותו על צדו הימני ופניו לכיוון מכה. אומרים בנוכחותו את ה"שהאדה" (עדות) היא הכרזת האמונה האסלאמית, הכוללת הצהרה בלעדיותם של האל ושליחותו האלוהית של מוחמד. אם הגוסס אינו יכול לאומרה, הוא חוזר על נוסחה. באסלאם מאמינים כי למי שדבריו האחרונים הם ה"שהאדה" מובטחת כניסתו לגן עדן.

לאחר צאת נשמתו עוצמים את עיניו וקושרים את לסתו. אחרי שמודיעים על פטירת המת קוראים את סורה 36 בקוראן. עד היום ועל אף התנגדות של אנשי הדת נהוג לשכור קוראי קוראן למען המת.

אם נפטר מת לפני הצהרים קוברים אותו באותו יום. אם מת אחרי הצהרים או בלילה מחכים עד הבוקר.

רחיצת המת היא חובה באסלאם, להוציא הרוגי מלחמת מצווה הנקברים בבגדיהם ללא רחצה ומובטחת להם כניסה לגן העדן. רוחץ המתים עושה את עבודתו כמצווה ובחינם, אבל נהוג לתת לו את בגדי הנפטר. רחיצת גופתה של אישה נעשית בידי אישה. את הרחיצה עושים עם מים מבושמים במי ורדים או בניחוח אחר. התכריכים הם בצבע לבן או ירוק. המלווים את המת לקבורתו צועדים בהליכה מהירה. ארבע גברים נושאים את הארון ומתפללים מפעם לפעם עד להגעת למקום הקבורה. ליווי המת לקבורתו נחשב מצווה.

בדרך לבית הקברות עוצרים לתפילה במסגד. בהגעה למקום הקבורה מניחים את הגופה בחלל הקבר ללא ארון כשפניו לעבר מכה. אחרי ההטמנה נהוג "ללמד" את המת עיקרי הדת כדי שידע מה להשיב למלאכים שלפי אמונתם יבואו לחקרו. אם לא יענה המת כרצוי יסבול מ"חיבוט הקבר" עד ליום הדין.

¹⁷ חלק זה מבוסס ברובו על: ונטר, מ' (1964). קבורה באסלאם. בתוך האנציקלופדיה העברית (כרך כ"ט עמ' 61-62). ירושלים: חברה

פרק שני – התפתחות היסטורית של טקסי טהרת המת ביהדות.

נחזור להנחת יסוד בעבודה זו, שמנהגים וטקסים מתפתחים ומשתנים לאורך הזמן ולפי המקומות בהם חיים בני אדם. גם מנהגים ופרקטיקות הקשורים בקץ החיים במסורות היהודיות השתנו והושפעו מעולם האמונות ומתרבויות של החברה הסובבת. האמונה היא בסיס ליצירת פרקטיקות ומנהגים. כאשר מנהג בתרבות משתנה, הדבר מצביע על שינוי גם באמונה או בעקרונותיה. קריימר טוען:

“As in all matters of human social practice, no generation originates its own death customs, in their multifarious details. There are always traditions, concerning death, and subsequent generations will learn those traditions, finding their customs and understandings profoundly influenced by those who came before. At the same time, there is always the possibility of change. What a prior generation believed may be implausible to a later generation. As conditions change, so too will beliefs, and as beliefs change, so too, inevitably will practice”.¹⁸

במסורת היהודית מנהגים סביב המוות התפתחו וגם השתנו לאורך הדורות. המטרה בפרק זה היא להתמקד בהתפתחות טקסי טהרה על טקסטים עיקריים של היהדות לתקופותיה. חלוקת המקורות תהיה על פי תקופות שונות אך אינני מתיימרת לכלול בסקירה זו מעל שלושת אלפים שנות היסטוריה.

תקופת האבות

במקרא כמו במזרח הקדום נחשבה הקבורה לחיוב דתי, והעדרה של קבורה לקללה. מעטים הם הציוויים המתייחסים לקבורה וענייני טומאה וטהרה המלווים אותה. ישנו ציון אזהרה מפורש מפני טומאתן של עצמות (ויק' י"א) אך אין אזכורים על טיפול בגופו של המת כלל.

תקופת בית ראשון

בתקופת בית שני יש מקורות שמעידות על מנהגים שהם לא מקובלים במסורת היהודית כבר אלפי שנים. דוגמה לכך שריפות בקבורת מלכים¹⁹, על פי פסוק הספר ירמיהו “בְּשָׁלוֹם תָּמוּת וּבְשִׁרְפוֹת אֲבוֹתֶיךָ הַמְּלָכִים הָרִאשֹׁנִים אֲשֶׁר-הָיוּ לְפָנֶיךָ בֵּן יִשְׂרָאֵל-לֵךְ וְהָיָה אֲדוֹן יִסְפְּדוּ-לָךְ כִּי-דָבַר אֲנִי-דִבַּרְתִּי נְאֻם-ה'” (ל"ד, ה). מנהג קבורת עצמות הגלויות בשדה מסופר גם בחזון העצמות היבשות של יחזקאל (יחזקאל ל"ז, ד). מנהג שתי קבורות, הראשונה עד שיכלה הבשר והשנייה קבורת עצמות בקבר אבות מוזכר בספרות חז"ל והיה נהוג לפחות כנראה עד דור יבנה²⁰. גם בתקופת בית ראשון אין אזכור של רחיצת המת

¹⁸ Kraemer, David R. (2000) pg.14

¹⁹ שאל המלך ובניו: שמ"א ל"א, יב “וַיִּקְוּמוּ כָל-אִישׁ חֵיל וַיִּלְכּוּ כָל-הַלֵּילָה וַיִּקְחוּ אֶת-גִּוִּית שְׁאוּל וְאֶת גִּוִּית בְּנֵי מְחֹמֶת בֵּית שָׁן וַיָּבִאוּ יָבֵשָׁה, וַיִּשְׂרְפוּ אֹתָם נֶשֶׁם”. הורם דה"י ב' כ"א, יט “וַיָּמָת בְּחַלְאִים רָעִים וְלֹא-עָשׂוּ לוֹ עֲמוֹ שָׂרְפָה כַּעֲרַפְתָּ אֲבֹתָיו. גופת המלך אסא: דה"י ב' מ"ז, יד: “וַיִּשְׁכְּבֵהוּ בְּמַשְׁכָּב אֲשֶׁר מָלֵא בְּעֹמִים וְזָנִים מְרַקְחִים בְּמֶרְקַחַת מַעֲשֵׂה וַיִּשְׂרְפוּ-לוֹ שָׂרְפָה גְדוֹלָה עַד-לְמָאד”.

²⁰ עוד אמר רבי מאיר: מלקט אדם עצמות אביו ואמו, מפני שעמחה היא לו” (משנה, מו"ק א ה) בבב"יתא שבי"רש"ל: “... מלקט אדם עצמות אביו ואמו מפני שעמחה היא לו... אותו היום היה מתאבל ולמחר היה שמח לומר שנינוחו אבותיו מן הדין” (ירושלמי, מועד קטן פ"א, פ ע"ג)

תקופת בית שני

בספר בספר בן סירא²¹, כתוב: “בני למת בכה תבכה והורד דמעות על מותו אסוף גויתו וקבר אותו לפי ערכו” (לח, יד-טו), אזכר לפעולה הנעשית בטיפול גופו של המת לפני קבורתו

ספר בן סירא, בדומה לצדוקים הטוען שכל הנחוץ לתיקון העולם ושיפורו ייעשה בתחומי העולם הזה ע”י האומה כולה ולא ע”י הפרט וכך תבוא הגאולה. גישתם של הפרושים לעומת זאת היא אמונה בתחיית המתים ובשכר ועונש בעולם הבא. היא הפכה בהמשך לגישתם של התנאים והאמוראים ותשפיע באמונה ובפרקטיקות של העם היהודי, ויתפתחו מנהגים שיהיו הבסיס לטקס טהרת המת. שבספר **יהודית** מדובר על אבל של שבעת ימים (ח, כד) ובספר **אדם וחווה** יש מעין תיאור של וידוי שכיב מרע (פרק לד)

תקופת התנאים והאמוראים

ענייני קבורה ואבלות אינם מופיעים בצורה מקובצת ומפורטת במסכת ממסכתות המשנה. עדויות על הנהוג אפשר למצוא מפוזרות בסדרים כך שההתייחסות בד”כ היא בעקיפין בתוך דיון על נושא אחר. לדוגמה, הוידוי מוזכר בהקשר של הוצאה להורג (סנהדרין ו, ב), איסור הלנת המת (שם ו, ה), קבורת עצמות (שם ו, ו), קריעה (מועד קטן ג, ז), הכנת כוכין (מועד קטן א, ו) ועוד. במשנה שמעים לראשונה על החובה לעסוק בצרכי המת כמו כן על רחיצתו. הדיון העיקרי הוא על מוקצה בשבת והאיסור להזיז אברי המת אבל ממנו ניתן ללמוד על הטיפול במת באופן כללי:

“עושין כל צורכי המת, סכין ומדיחין אותו, ובלבד שלא יזיזו בו אבר. ושומטין את הכר מתחתיו, ומטילין אותו על החול, בשביל שימחין. קושרין את הלחי--לא שיעלה, אלא שלא יוסיף. וכן קורה שנשברה, סומכין אותה בספסל או בארוכות המיטה--לא שתעלה, אלא שלא תוסיף. אין מאמצין את המת בשבת, ולא בחול עם יציאת נפש; וכל המאמץ עם יציאת נפש, הרי זה שופך דמים” (משנה שבת כג, ה).

המשנה הזו מלמדת על תהליך הטיפול גופו של המת. קודם כל סכין את גופו (בשמך) ולאחר מכן מדיחין. משכיבים את המת על החול. את כל אלה מותר לעשות גם בשבת.

ישנו מקור אמוראי בויקרא רבה לד, י (וגם ברות רבה ה: ט) המזכיר את טהרת המת במפורש. מסופר על ר' יוחנן וריש לקיש מטפלים במת מהמקור הזה לומדים שבטיפול המת היה רחיצה של הגופה אך אין אנו לומדים כיצד רחצו אותו.

“רבי יוחנן וריש לקיש נחתין למסחי בהדין דימוסין דטבריא פגע בהון חד מסכן אמר לון זכון בי אמרו ליה כי נפקון אנן זכיין כך נפקין ואשכחניה מאית אמרין הואיל ולא אטפלון ביה בחייו נטפל ביה במותו עד דאינון מסחין ליה אשכחין חדא כיסא ושית מאה דינר תלא בקדיליה אמרו ברוך שבחר בחכמים ובדבריהם לא כן אמר ר' אבהו בשם ר"א צריכין אנו להחזיק טובה וכו.”

ממקור זה ניתן ללמוד גם על החשיבות היתרה של הטיפול במת, הרבנים שלא טיפלו באיש החי, חשו מחויבות לטפל באיש המת.

²¹ בן סירא (1933) ספר חכמת בן סירא. העתקת יהודה ליב בן-זאב. דרום. ירושלים

תקופת הגאונים

במסכת שמחות, מן המסכתות הקטנות המתוארכות לתקופת הגאונים, אנחנו קוראים על עניינים רבים הקשורים במוות, קבורה, אבלים ואבלות. פרק א לדוגמה עוסק בדברים שאסור לעשות טרם צאתה של נשמת הגוסס. כך יש לנו רשימה של צרכי המת, המעשים שעושים מהרגע שהוא מנפטר.

הלכה ב: אין קושרין את לחיו, ואין פוקקין את נקביו, ואין נותנין עליו כלי של מתכות ולא כל דבר שהוא מיקר על מיבורו, עד שעה שימות.

הלכה ג: אין מזיזין אותו, ואין מדיחין אותו, ואין מטילין אותו לא על גבי החול ולא על גבי המלח, עד שעה שימות.

תקופת הראשונים

בתקופה זו הדיונים והדינים בשאלות הקשורות בטקסי קץ החיים מפורטים יותר ורבים יותר. כאן אעסוק רק בהלכות קשורות לטהרת המת וזאת בשני חיבורים, האחד נוצר במרחב האשכנזי והשני בספרד.

ספר חסידים, מעין קומפנדיה של הלכות, מנהגים, ודעות המשקפים את חייהם של יהודי אשכנז, מיוחס לרבי יהודה החסיד, ממייסדי חוג חסידי אשכנז. הספר נכתב בסוף המאה השתיים עשרה ראשית המאה השלוש עשרה, ויש סוברים שהייתה זו יצירה קולקטיבית של חכמי אשכנז. ספר החסידים מזכיר את הטהרה ורומז שהרחיצה חייבת להיות יסודית אך את פרטיה טרם שמענו.

"זהר אדם הרוחץ את המת שלא יעזוב טינוף על בשרו וכן המעיין בקבר המת ומשכיבו יזהר שלא יהיה עפר על פניו כי יש לו בושח כי הנפשות בתאר הגופים" (מהר" מרגלית, סימן תשל"ב)

ובמרחב הספרדי, הרמב"ם משנה את הסדר המופיע במשנה שעליה הוא מתבסס (משנה תורה, שבת כג, ה) קודם "מדיחין" ולאחר מכן "סכין". בשינוי לכאורה קטן, מבטא הרמב"ם את תפיסתו. שהרי מדגיש את עניין הבשמים המזכיר את ריח ניחוח יותר מאשר עניין טהרה דהיינו, "סכו את גוף המת בשמן ואחרי כן הדיחו אותו במים כדי להעביר השמן שנתמלא צואה טומאה וזוהמא מעל גוף המת"²². בנוסף ישנו הסבר על מנהג הלבשתו של המת בתכריכים וצבעם ועלותם אך אין פירות של פרטי הלבשה בלבד המסווה לפנים

מנהג ישראל במתים ובקבורה כך הוא, מאמצין עיניו של מת ואם נפתח פיו קושרין את לחיו, ופוקקין את נקביו אחר שמדיחין אותו, וסכין אותו במיני בשמים, וגוזזין שערו, ומלבישין אותו תכריכין תפורין בחוט של פשתן לבנים, ולא יהיו דמיהן יקרים, ונהגו חכמים בסודר שזה זול לא לבייש את מי שאין לו, ומכסין פני המת שלא לבייש את העניים שפניהם מושחרין ברעב. (שבת ד, א)

הרמב"ם מתחיל באמירה חשובה ומשמעותית "מנהג ישראל במתים ובקבורה כך הוא" שהרי רובם מנהגים מאוחרים ואין עליהם אזכור במקרא והם גם לא מפורטים בספרות חז"ל.

²² ביכלר א' (1937) "פירוש המשנה שבת פרק כג, ה", בתוך ספר היובל לפרופ' שמואל קרויס, עמ' 48

תקופת האחרונים

ישנו פער עצום בין מקורות הראשונים לבין מקורות האחרונים בנוגע לפרטים בטקס טהרת המת. מקורות האחרונים מושפעים מספרות שנכתבה על גמילות חסדים בכלל ועל חסד של אמת בפרט, בין המאה השלוש עשרה ועד המאה החמש עשרה. הרבה מהספרים האלה לא הגיעו לידינו, על חלקם קוראים בספרי האחרונים. הרב דוד גולינקין, הוסיף לתשובתו על טהרת המת נספח ובו פרק אחד מתוך הספר "פרק משנת המת"²³. הספר "פרק משנת המת" מיוחס למקובל יוסף דה לה ריינה שחי בספרד סמוך לגירוש.²⁴ מנהגי קץ החיים שנהגו בקהילות ספרד מושפעים ומבוססים במידה רבה על ספרו של הרמב"ן "תורת האדם".

כידוע, רבים ממגורשי ספרד הגיעו לארץ ישראל ולאטליה. המפגש הזה, בין מגורשי ספרד, לקהילות המקומיות הן בארץ ישראל הן באיטליה (מודינה וונציה במיוחד) הוליד את מנהגי טהרת המת כפי שאנחנו מכירים אותם היום. כך כותב ההיסטוריון מרקוס ג'ייקוב בספרו "Communal Sick-Care in the German Ghetto"²⁵

"Spain gave basic organizational form and social content; Palestine, in a supplementary sense, supplied spiritual content. The two ideas met and merged in Italy and the new death-bed liturgy was introduced into the workings of societies... These detailed liturgies, similar to those which had long been characteristic of the Catholic Church and of the Christian confraternities, were best carried out by a group, a burial brotherhood"²⁶

ובכן האחרונים הוסיפו הרבה להקשר הטקסי של טקסי קץ החיים. בין היתר הם חידשו את המושג והמנהג "עיקר טהרה"²⁷. אף על פי שעד כה השתמשתי במושג "טהרת המת" וצינתי שהייתה ברחיצה מטרה לטהרו, לא השתמשו חכמינו בלשון זה עד תקופת האחרונים. יתרה לכך, "עיקר טהרה" הוא שלב נוסף בריטואל עצמו, לאחר הרחיצה. המנהג לעשות "עיקר טהרה" בט' קבין של מים²⁸ נקבע ע"י האחרונים ומופיע לראשונה באחד הנוסחים של "פרק משנת המת" הנקרא "סוד רחיצה גדולה שתיקן הלל הזקן" ומחברו לא ידוע.

ט' הקבין נבע מניסיון לחקות את הטבילה של בעל קרי²⁹ שנעשתה בשיעור מינימלי של תשעה קבים של מים.

²³ פרק משנת המת (מהד' בניהו, עמ' של"ו-של"ט) מחבר לא ידוע. מופיע כנספח ב: גולינקין, (תשנ"ד) "תשובה בעניין טהרת המת" <http://www.responsafortoday.com/vol5/11.pdf>

²⁴ גולינקין, (תשנ"ד) "תשובה בעניין טהרת המת" <http://www.responsafortoday.com/vol5/11.pdf>

²⁵ Marcus, Jacob R. (1978) *Communal Sick-Care in the German Ghetto*, The Hebrew Union College Press, Cincinnati

²⁶ שם עמ' 65-67

²⁷ "עיקר טהרה" נקראת גם "רחיצה גדולה"

²⁸ דרישה לט' קבין נזכרת גם במעבר יבק מאמר ב', פרק כ"ה

²⁹ בעל קרי: אדם שיצאה מימנו שכבת זרע. בעל קרי נקרא כך על שם הכתוב: "כי יהיה בך איש אשר לא יהיה טהור מקרה לילה" (דב' כג יא) ולכן קראו לשכבת זרע בשם קרי. (...) (נחלקו הראשונים: יש אומרים שלא בטלה טבילת בעל קרי אלא לדברי תורה, אבל לתפילה אף עכשיו צריך טבילה, אלא שאין צריך טבילה בארבעים סאה ודי בנתינת תשע קבין, ומהם שהחמירו שאף אם אין לו מים לא יתפלל עד שיטבול או עד שיתן עליו תשעה קבים, ואף אם ראה קרי ביום כיפור חייב לטבול. ואף אם ראה קרי בליל שבת והוא חולה, שאם יטבול בצוננים יבוא ליד סכנה, לא יתפלל. ויש חולקים וסוברים שבטלו לתקנת עזרא בין לתורה ובין התפילה, ואינו צריך אפילו נתינת ט' קבין, ומהם שכתבנו שכשאמרו שבטלו להטבילה, לא אמרו אלא שטבילה בארבעים סאה בטלו, אבל לא בטלו נתינת ט' קבין. אנציקלופדיה תלמודית כרך ד עמ' קל-קמח

מעבר יבק – אהרון ברכיה ממדינה

הספר הודפס לראשונה במנטובה בשנת 1626 ובו 112 פרקים (בגימטריה יבק). שם הספר רומז על מעברו של יעקב את נחל יבוק לקראת המפגש עם עשו אחיו. המחבר מדמה את המעבר בין עולם החיים לעולם הבא למעבר שעשה יעקב אבינו וכך כותב בהקדמתו לספר.

"והברתי חדושים ודרושים שונים, אשר יחד כולם דברי פרישות וטהרה וקדושה משלשים, ותמכתיים בימין הענוה והבושה, ויחסתיים בשם **מעבר יבק**, להקריבם, ולהקטירם, באהבה ובמורא לפני כל העדה קדושה, למען בתוך עלמות תופפות, יעברו דרך גשר רעוע מעולם התמורה והכליון אשר עוותו המצב השמימי, להתקשר במעדינים, היחוד והברכה והקדושה, ובוזה תעבור המנחה מנחת בכורים על פנינו, ונעבור את **מעבר יבק** להתאבק בה' איש מלחמה עד עלות השחר, שהוא התחיה, כי אז לא יעקב יאמר עוד לנשמתו ולגופו, רק ישראל, כי נהיה ממלכת כהנים, ונזכה לראות אלהים פנים אל פנים, כי יזרח לנו שמש צדקה ומרפא"³⁰

ספק "מעבר יבק" עוקב אחרי תהליך קץ החיים וכלולות בו, בין השאר, תפילות וטקסים המיועדים לחולה, לבני משפחתו והסובבים אותו במשך מחלתו, עניינים הקשורים ביציאת נשמתו וקבורתו. ספר זה היה חדשני בכך שהוא היה הראשון שעסק רובו ככולו בשאלות של קץ החיים. הוא הפך לטקסט יסודי ומשפיע, ובמידה רבה עיסוקן של מרבית החברות קדישא בעולם היהודי מתבסס על הכתוב בו. הנוהל שעל פיו עובדות רוב החברות קדישא בארץ היום הוא כתביו של הגאון הרב יחיאל טוקסינסקי מחבר ספר "גשר החיים"³¹.

³⁰ ברכיה, א' (תשנ"ו) ספר מעבר יבק – מכלול תורת האבלות ותפילות והתנהגות החברא קדישא. הוצאת אהבת שלום; ירושלים עמ' יז

³¹ Erlich, A. and Light R. (2015), *Exploring The Soul of Taharah*. pg 12

פרק שלישי - חברה קדישא

החיים היהודים כפי שהם נוהגים באירופה ובמערב, וכפי שאנחנו מכירים אותם היום הם יחסית חדשים, בייחוד כאשר אנחנו מכניסים אותם לפרמטרים של ההיסטוריה בת אלפי שנים של העם היהודי. היהודי חי כחלק מהחברה הכללית מאז האמנסיפציה, היינו לא יותר מ-200 שנה. היהודים חיו בנפרד, יצרו מערכות וארגונים שיאפשרו חיים חברתיים, כלכליים ותרבותיים אוטונומיים. דבר זה לא נבע רק מזרותם בקרב החברה הסובבת ולא נבע רק כתוצאה מאנטישמיות. המבנה החברתי והתבדלותם של היהודים שימשו להם למגן, כך הצליחו לשמור על אורח חיים דתי-קהילתי, ולדאוג להמשכיות של מסורות האבות והאימהות ושל אמונתם.

בפרק זה אעסוק בהתפתחותה של אחת ההתארגנויות המרכזיות בחיי היהודים מסוף ימיה"ב ועד ימינו, "החברה קדישא". התפתחות החברה קדישה ומקומה בחיי היהודים בתקופות ובמקומות שונים, מורכבת, מעניינת ומרתקת. הבנת התפתחותה ההיסטורית תתרום להבנת התפתחות הליטורגיה של טקס הטהרה.

הקהילה היהודית ראתה בדאגה לחולים מצווה, ערך יהודי וחובה מוסרית. ה"קהל", שהיה סוג של ועדה בקהילתית, היה אחראי לכך. הטיפול בחולים לפני המאה התשע-עשרה, לא היה רק פיזי ולא רק רפואי. ביחס לחולה כלל גם פן רוחני, דתי וחברתי. התפילה הייתה מרכיב מרכזי בטיפול כמו כן הקמעות, באוב ומגיה.

הקהילה דאגה ליצירת ליטורגיה, תפילות שנהגו לאומרן בבית החולה, בבית החולים ובבית קברות. יש לציין כי הקהילה לא דאגה רק לחולים סופנים ולא רק לעניים. הייתה תפיסה שנתנה חשיבות לעיסוק קהילתי בבריאות הגוף והנפש. לא היה נושא קשור לבריאות או לרפואה שהיה זר להנהגת ה"קהל". לעתים היה ה"קהל" מערב את הרבנים בהחלטות ואפילו כדי לפסוק מהי התנהגות הראויה של היהודים למען שמירה על אורח חיים בריא. שירותים רבים היו מסופקים על ידי מתנדבים מקצוענים כגון: רופא, מנתח, מיילדות, מוהלים ועוד.

התפתחותה של החברה קדישא

ישנה מחלוקת על תחילתה של החברה קדישא וגם על מקור שמה. יש טוענים³² שהמושג הוא תרגום של שמן של אגודות קתוליות בימה"ב המאוחרים *Heilige Bruderschaft* או *Bruderschaft der Heiligen*. סביר להניח ששורשו במסורות יהודיות עתיקות ושמשמעות השם עולה בקנה אחד עם מהות האגודה.

ישנם חוקרים הטוענים שכבר בימי התלמוד הייתה אגודה דומה לחברה קדישא בארץ ישראל.³³ מנואל לאו, בעקבות אביו ליאופולד לאו פרסם ב-1887 מחקר בו הוא מגדש את השפעה של האגודות הגרמניות בחברה קדישא לעומת התפיסות האומרות שהן גילגול של המודל התלמודי.³⁴

³² Marcus, Jacob R. (1978) Pg. 55

³³ שם עמ' 56

³⁴ שם.

החבורה הראשונה לטיפול בחולים, לפי מרקוס, קמה בספרד. במהלך המאה הארבע עשרה והחמש עשרה קמו בספרד חבורות דומות במבנה לוועדות קהילתיות הקיימות היום. חבורות אלה דאגו לקבורה, לחינוך לעניים, תמיכה בכלות, עזרה לעניים, וביקור חולים. סביר להניח שחבורות כאלה היו גם במאה השלוש עשרה שהרי יש עדויות על חבורות סברנים מתקופתו של אברהם אבן אדרת.

לקראת הגירוש, לחבורות גמילות חסדים בספרד היה מבנה ברור והוכרעה הצלחתו. מגורשי ספרד שתיישבו באיטליה במאה השש עשרה השפיעו רבות על הקהילה המקומית. חבורות רבות הוקמו שם אחרי 1492. אחרים הגיעו לארץ ישראל ובאותו מאה התפתחה בה אסכולה הקבלית שתרמה רבות לתפיסות רוחניות על המוות והגתה ושמירת הנפש לפני ואחרי צאתה מן הגוף.

איטליה הייתה מקום מפגש, אדמה פורייה בה יצרו הקהילה המקומית יחד עם מגורשי ספרד שהגיעו הישר מחצי האי האיברי ומגורשים שהגיעו דרך ארץ ישראל המביאים עמם את קבלת האר"י, את החבורות החדשות. ספרד תרמה את המבנה הארגוני והניסיון, ארץ ישראל את התכנים והרוח.

בנוסף, מרקוס מדגיש שבאותה תקופה ובעקבות הקונטרה-רפורמציה³⁸ הייתה התפתחות מסיבית של חברות קתוליות באיטליה שקדמו את אותם ערכים וסביר להניח ששימשו לעידוד להתפתחותן של החברות היהודיות.

³⁸**הפורמציה:** במאה ה-16 התרחשה באירופה מהפכה דתית, אשר הביאה לפילוג הנצרות. עד אז הייתה הנצרות דת אחת, הנצרות הקתולית, אשר בראשה עמד האפיפיור. הכנסייה דאגה למאמיניה בכל תחומי חייהם: חינוך, תמיכה בנזקקים, סיוע רפואי לחולים ועוד. מרטין לותר, איש דת שהתחנך בכנסייה הקתולית הוא מייסד הרפורמציה. בעקבות ביקור ברומא, נדהם למראה העושר הרב של הכנסייה הקתולית וחי המותרות של אנשי הדת. טענותיו העיקריות של מרטין לותר כלפי הכנסייה

לקהילה היהודית בוונציה היה קשר מיוחד עם הקהילה בפראג³⁹. מרקוס לא מסביר את סיבת הקשר אך מציין שבאותן שנים פעל בפראג הרב אליעזר אשכנזי. הרב אשכנזי גר שנים רבות במצריים והכיר דרך הרב דוד אבן אבי זמירה, ממגורשי ספרד, את מודל החבורות לגמילות חסדים. הרב אשכנזי הקים יחד עם מנהיגות הקהילה את החבורה הראשונה בפראג ב-1564 ומשם התפזרה המסורת למרכז ולמזרח אירופה.

מרקוס כותב על שני סוגי מוטיבציה להקמת חברה קדישא האחד חברתי והשני דתי. על המוטיבציה החברתית הוא אומר:

"It is true, as we have pointed out, that the immediate causes for the rise of the Holy Brotherhoods were: a keen sense of the need to provide cheap and ritually proper burials for the average citizen, dissatisfaction with communal and private efforts in burials, and an eager desire for a more perfect spiritual and social technique for the handling of these problems."⁴⁰

לגבי המוטיבציה הדתית הוא כותב שדרך הטובה ביותר לטפל במחלה ובחולי היא דתית. הקב"ה הוא מקור המחלה וגם רופא חולים.

"The real underlying inspiration for all these societies was the love and the fear of G-d and the desire to honor Him, that is, religion. The care of the poor and the sick and the reverence for G-d are equated. To love and respect G-d demands man help and support the sick. The Jew, who is G-d's peculiar treasure, must serve Him in love by carrying on this type of religious and charitable activity"⁴¹

ואכן, המוטו של חברה קדישא היה: "על שלשה דברים העולם עומד- על התורה על העבודה ועל גמילות חסדים" (אבות א, ב).

הקתולית היו: כנגד השחיתות בקרב אנשי הכמורה, ומכירת שטרי מחילה (אינדולגנציות). שטרות אלה הבטיחו לאנשים מחילה על חטאיהם וגאולה בעולם הבא תמורת תשלום. בשנת 1517 תלה מרטין לותר על דלת הכנסייה מסמך שנקרא "95 התזות". במסמך זה הביע את דעותיו כלפי הכנסייה והעומדים בראשה. בעקבות פרסום מסמך זה החלה באירופה מהפכה דתית להבאת רפורמה (עיצוב מחדש) תיקון) בדת הנוצרית.

קונטרה-רפורמציה:

קונטרה-נגד רפורמציה=עיצוב מחדש תיקון. ניסיונה של הכנסייה הקתולית להילחם ברפורמציה. הכנסייה הקתולית נקטה במספר צעדים בתגובה לרפורמציה. הוקם מסדר הישועים שנזיריו עסקו בהדרכה ובהוראה. הישועים הקימו רשת של בתי"ס ולימדו בהם את עקרונות הדת הנוצרית, פילוסופיה ומתמטיקה ועוד. הכנסייה הקתולית קבעה שכל החלטות וועידות הכנסייה מחייבות את כל המאמינים. חל איסור על קריאת ספרים שתוכנם סוטה מן המקובל בכנסייה והוטלו עונשים על המפירים החלטה זו. כמו כן הוקמה האינקוויזיציה שהופעלה נגד הנוצרים הפרוטסטנטים. הכנסייה הקתולית מכנסת וועידה בטרנטו ובה בוטלו מכירת האינדולגנציות והכמרים חויבו לרכוש השכלה מינימלית.

³⁹ Marcus, J. (1978) pg. 68-69

⁴⁰ Marcus, J. (1978) Pg.89

⁴¹ שם עמ' 90

פרק רביעי - טקס הטהרה: בין אמונה ובין טקס

פרק זה מורכב משלושה שערים⁴², וכל שער ממקד אותנו פנימה במרכיב אחר של טקס הטהרה; מיסודות האמונה שהוא משקף ועד הפרטים הקטנים, המעשיים והטקסטואליים, שבונים את חווית המשתתפים בו.

כפי שכבר ציינתי, לקהילות שונות בעולם, מנהגים שונים. בשל כך הבסיס לניתוח יהיה על פי ספר מעבר יבוק (להלן מע"י), המשמש כמדריך ברוב קהילות התפוצות וגם לספר גשר החיים, שהוא הספר ההלכתי בנושא המקובל בארץ.

השער הראשון, המחשבה. נפתח במהותו, מטרתו של הטקס. אתייחס לשאלה מה המשמעות של המונח "טהרת המת" והאם הכוונה בטקס זה היא "לטהר מת" ואציג את הישויות "הנוכחות" בחדר טהרה.

השער השני, המעשה. הכולל הצגת מבנה, כולל ההכנות הנדרשות (שיחה מקדימה וקביעת תפקידי הצוות, הכנת הציוד הנדרש). בשער זה אעסוק גם בפעולות, הכוריאוגרפיה שבטקס.

השער השלישי, הדיבור. עוסק בניתוח הנוסח על בסיס הנוסח המופיע בספר מע"י (1626). מע"י הוא הספר הראשון שהוא קודיפיקציה ובו סדר ליטורגי מלא של הטקס. ספר גשר החיים, לעומת זאת, הוא טקס הלכתי וכאשר הוא מציג את התפילות הנאמרות במהלך הטהרה – הוא מצטט לרוב ממע"י.

כתוצאה מתופעת מהתופעה של הקמת חברות קדישא בקהילות ליברליות בצפון אמריקה נכתבו, בשנים האחרונות, מספר מדריכי טהרה המתמודדים עם הנוסח המסורתי ומציעים תוספות ושינויים. בשער זה אתייחס להצעות הללו, שהן פרי יצירתם של רבנים ומתנדבים מעמותת "חסד וכבוד" (ראו לעיל, במבוא). המטרה בשער זה היא להכיר את הטקסים, התפילות, ולהבין איך הם מניעים את התהליך שהטקס מלווה, מה הם עקרונותיו ואבני היסוד של התפיסה התיאולוגית שהליטורגיה משקפת.

בפרק המבוא התייחסתי לכך שטקס טהרת המת עורר רתיעה והתנגדות בקרב אנשי התנועה הרפורמית ובסופו של דבר הוא נזנח. כפי שנראה בהמשך, הרבה מהתכנים בטקס טהרה מצביעים על אמונה בתחיית המתים, תורת הגמול, מקומה המרכזי של ארץ ישראל ותפיסה ברורה על ייחודו של העם היהודי.

גם אם הליטורגיה הרפורמית בימינו מתפתחת ועוד משוחזרת עם נוסחים ורעיונות שהרפורמה דחתה (במיוחד בארץ), נראה שהריחוק שלנו מטקסי טהרה עדיין מושפע מרעיונותיה וערכיה של המודרנה ולא בהכרח מהתכנים, הרעיונות היהודיים שבו.

בניתוח הליטורגי אתייחס לשלש שאלות, אליהן מתייחסים הרב סטוארט קלמן ודן פנדל בספרם "Chesed Shel Emet: The Truest Act of kindness" (1: מהו הכוח התורם לשמירת נוסח זה? 2) הכין הוא עובד, דהיינו מה היא השפעת המילים באדם שאומרן? 3) מה הקשר בין אותן מילים למת?

⁴² בחרתי להשתמש במושג "שערים" לחלקי הפרק בכוונה להדגיש את מסעה של הנפש המתחיל בצאתה מהגוף. טקס טהרת המת הוא טקס מעבר, כל שלב בו מקרב את הנשמה למרומים והגוף לחזרה לאדמה.

⁴³ Kelman, S., Fendel D. (2013) "Chesed Shel Emet: The Truest Act of Kindness" 3rd Ed. Oakland

שלושת השערים יחד מתארים את החוויה השלמה שהטקס מציע וכול אחד בנפרד מתייחס לאחד ההיבטים שעל פי ספר מע"י מרכיבים את האדם וחוויתו בעולם: מחשבה, מעשה ודיבור; שהן רוח, גוף ונשמה.

שער ראשון, המחשבה.

מאמר ג' בספר מעבר יבק עוסק ב"ענייני פטירה וקבורה", דהיינו במתרחש בין הרגעים האחרונים של אדם גוסס לבין הבאתו למנוחת עולמים. לדיון על חולה ופטירה מקדיש מחבר הספר מספר פרקים במאמר א' ודיונו על "הנהגות בעניין נשמה וסדר צידוק הדין" במאמר ב'. שאלה מתבקשת, לדעתי, על מה הטעם לחזור לדיון הפטירה גם במאמר ג'?

בפרק השני בעבודה זו התייחסתי בקצרה למחלוקת, בין הכתות בתקופת בית המקדש השני, בנוגע לתחיית המתים ותפיסותיהן השונות לגבי נפש האדם. דעתם של הפרושים הייתה מקובלת על חז"ל, השפיעה על עולמם של חכמנו ומתפתחת עד ימינו. כך לדעתי, כוונתו של הרב ברכיה ממודינה, לחבר בין מעשיו וטיפולו של אדם טרם יצאה נשמתו לבין הפטירה ותהליך הקבורה, היא לחזק, להדגיש את הרעיון שמוות הוא לא דבר שקורה ברגע. יציאת הנשמה, הפרידה שלה מהגוף ומעולם החיים היא תהליך.

איך אנחנו יודעים בדיוק מתי האדם מת? ולמה אנחנו מתכוונים? האם יש הבדל בין ההסתלקות הפיזית לבין חיי הנשמה? במנהגים היהודים בקץ החיים אפשר לציין מספר "תחנות" לתהליך שהנשמה עוברת.

על פי המסורת, על האדם להתוודות סמוך, ככל האפשר, לצאת הנשמה. ברגע שיצאה נשמתו הסובבים אותו יעשו קריעה ונאמרים משפטים לצידוק הדין.

מרגע זה מתחילות ההכנות לקבורה. קרובי משפחה של הנפטר לא מוגדרים כאבלים עד לקבורתו. יש לא מעט דברים שאסור לעשות עד שקוברים אותו והסיבה היא "כבוד המת".

בספר כל בו סימן ג' העוסק ב"כבוד המת כתוב: "המת צריך שמירה (ברכות יח, שבת קנא) ואפילו בשבת (שבולי הלקט) כי נראה לביזיון אם לא ישמור מחו (רמ"א שע"ג ס"ה)".⁴⁴

בטקס הטהרה, כפי שנראה בהמשך, יש היבטים ומרכיבים רבים הקשורים לנוכחות של נפש המת בקרבת הגוף. לא זו בלבד אלא ששם הטקס הוא "טהרת המת" ולא "טהרת הגוף או הגופה". כמו שספר תורה פסול לקריאה, שומר על קדושתו גוף האדם שהיה הכלי המכיל נשמת אדם שומר על קדושתו.

בסיום הטהרה, וכן לאחר מכן, בלוויה יבקשו חברי החברה קדישא מחילה מהמת אם דבר נעשה שלא לכבודו.

דוגמאות אלה מראות שאכן, המנהגים והטקסים במסורת היהודית, מקנים חשיבות רבה לתהליך הפרידה מנשמת האדם שמת ומתייחסים אליה כנוכחת לכל אורך הדרך. כשם שאבלים זקוקים לזמן, והדינים והמנהגים של האבלות משקפים את הצורך לעבור תהליך של פרידה, כך טקס הטהרה עוזר לנשמת הנפטר "לעבור את היבק" ולהמשיך את דרכה. העקרונות העומדים לנגד עינינו ובמעשינו הם "כבוד המת" ו"ניחום אבלים".

⁴⁴ גרינולד, י' (1956). כל בו על אבלות: מבאר ומסדר כל הלכות, דינים ומנהגים מיום שנחלה האדם עד תום ימי אבלות. פעלדהיים, ניו-יורק. עמ' 33

בשני המאמרים הראשונים במע"י, מודגשת החובה להתכוון ולהתעסק בגמילות חסד ובצרכי המת. המיוחד במצווה זו, הוא שהמת לא יוכל להחזיר מידה כנגד מידה על החסד שנעשה עמו, ועל כן מצווה זו מכונה "חסד של אמת". החיים מצווים לגמול חסד לגופו ולנשמתו. החסד, נעשה במעשים ובכוונה "למען בעת במרום תמריא ותשכון סלע ותתלונן ברום חביון בכת, ואל חביריו העומדים עליו להכין אותו לסעדו באמת ובמשפט ובצדקה, הלא הוא מעשה ודיבור ומחשבה"⁴⁵. הדיבור, המחשבה והמעשה, מקביל אותם הרב ברכיה לרוח, נשמה וגוף. הוא רואה חשיבות רבה, בחיים בכלל ובעיסוק בחולים ובמתים בפרט, להיות קשובים (being mindful).

גלוי וידוע שטומאת המת היא "אבי אבות הטומאה", הטומאה החמורה מכל הטומאות (משנה כלים א, ד), מדוע איפה נקראה מצוות רחצת המת בשם "טהרת המת"? האם ניתן לטהר את המת? בעל מע"י מבין את המונח "טהרה" בהקשרו באופן אחר, הוא מייחס לטהרת המת כוח לטהר, לא את גוף האדם אלא מעשיו ונשמתו. אולי בדומה לטבילה שנוהג אדם בחיים ומציינת מעבר, המטהרת אותנו, מכינה אותנו לשבת, לחופה, כך טהרת המת מכינה את נשמת אדם לדרכה האחרונה ואז הגוף לחזור לאדמה.

מובן, אם כן, שכוונת האחרונים בשימוש במושג "טהרת המת" כמו כן את המנהג של "רחיצה גדולה" או "עיקר טהרה", לא הייתה לטהר את הגוף במובן הרגיל של הדבר. בנוסף. יש להבדיל בין המנהג הקדום של הרחיצה לבין "עיקר הטהרה".

אם אנחנו מקבלים את הסברו של ביכלר (לעיל עמ' 15), על משנה ה במסכת שבת פרק כג, שברחיצה קודם סכו בשמן כדי להעביר טומאה וזוהמא מעל גוף המת ולאחר מי כן הדיחו, כוונתם של החכמים לטהר את הגוף. הרחיצה היום נעשית אולי לזכר מנהג הרחיצה הקדום, אך מטרתה היא אף ורק ניקוי. הרחיצה היא מעשה במידה רבה פרקטי. עיקר הטהרה, לעומת זאת, היא המעשה המציין רגע לימינאלי, מעבר, שינוי במצב הנפש.

על כן, בחדר טהרה, קיימת נוכחות של שלוש ישויות שיש ביניהן זיקות מורכבות. המת, כמובן, ומעניין לציין שהליטורגיה מתייחסת לכך שלא רק גופו אלא גם נשמתו נוכחים, חברי החברה קדישא ואלוהים.

חברי החברה קדישא נקראים ברוב הספרות המסורתית "מתעסקים". שם זה מבטא גם את הרעיון שלא הם המטהרים, לא את גוף ולא את הנשמה, אלא הקב"ה. ישנן קהילות בחוץ לארץ שבכל זאת יקראו לעוסקים בטהרה "מטהרים". המתעסקים פונים במהלך הטקס אל הנפטר וגם אל הקב"ה בשם המת ומבקשים חסד ורחמים. המתעסקים מבקשים מי אלוהים גם כוח לעסוק במצווה זו, לגמור אותה כמו שצריך, לא לגרום שום פגיעה לנפטר ולהימנע מלהפוך עבודה זו להרגל, בבחינת מצוות אנשים מלומדה.⁴⁶

פה המקום לומר שעל פי ההלכה גברים עוסקים בטהרה של גברים ונשים בטהרתן של נשים מפני צניעות. יש היתר במקרים מיוחדים לנשים לעסוק בטהרה של גברים אך לא להפך. בחלק מהחברות החדשות בצפון אמריקה התחילו כבר להתייחס ולמצוא פתרונות לסוגיות מגדריות שעולות בטהרת מתים בימינו. ההלכה מבוססת על בסיס ההגדרות הבינאריות של מין ומגדר, דבר שאינו מתאים למציאות היום. כמובן במקומות מסוימים שומרים על מנהגים שמבדילים בין הטיפול במת לבין הטיפול בנשים מופלות לרעה.

⁴⁵ ברכיה, א', ספר מעבר 'בק עמ' רנח
⁴⁶ Kelman, S., Fendel, D. (2013) pg.8

עוד דבר חשוב בענייני מטהרים זה מאיזה גיל מלמדים את הפרקטיקות ומאפשרים לאדם להיכנס לחדר טהרה. דבר זה משתנה מקהילה לקהילה וברוב המקומות בעולם אין מתעסקים מתחת לגיל שמונה עשרה, דבר שהיה נהוג עד המאה שמונה עשרה.

העת החדשה העלתה שאלות רבות, לדוגמה, מי ראוי להיות חבר בחברה קדישא, האם מותר לאדם שאינו שומר מצוות לעסוק בצרכי המת וכד'. שאלות אלה הם ללא ספק רלוונטיות לכל קהילה שמקימה חברה קדישא במיוחד בעולם היהודי הליברלי. במדינת ישראל אין שאלות אלה עולות, בינתיים, כי חברי החברה הם מועסקים על ידי הרבנות הראשית. דבר העוסק את הארגונים הללו לממלכתיים ובמידה רבה לחסרי זיקה קהילתית ממשית.

מלבד שלוש הישויות המרכזיות מזכירה הליטורגיה המסורתית גם את המלאכים וכוחות הטוב והרע שעלולים להתערב בטקס וזה גם מראה על ההשפעה הגדולה שהייתה לקבלה ליצירת נוסח הטקס.

שער שני, המעשה

לטקס טהרה חמישה שלבים, חמישה שלבים אלה הם קבועים ומצויים במדריכי טהרה, שעלה בידי למצוא, וכך גם בספרי הלכה המרכזיים בנושא, שהרי כולם מתבססים על ספר מע"י.

שנים הם התוספות הקלות במבנה הטקס שאפשר למצוא במדריכי החברות קדישא הליברליות. מכוון שברוב הקהילות בחוץ לארץ לא חברי החברה קדישא אחראים על הלוויה, נוהגים לבקש מחילה מהמת בסוף הטקס כאשר עוד נמצאים בחדר טהרה. בארץ מקומה של אותה בקשה ליד הקבר.

כדי ליצור מסגרת ליטורגית שמתחילת ומסתיימת בחדר טהרה, רבות הן החברות שמתחילות את הטקס בבקשת מחילה על דברים שעלולים להיעשות שלא בכוונה רעה ולסיימו בבקשת מחילה על דברים שאולי נעשו ללא כוונה רעה.⁴⁷

חמשת שלבי הטקס הם:

1. הכנה ותפילות מקדימות.
2. רחיצה.
3. טהרה.
4. הלבשה.
5. תפילות סיום.

להלן פירוט והבהרה של כל אחד מהשלבים

1. הכנה ותפילות מקדימות

שיחה מקדימה בין חברי הצוות המטהר היא הכרחית לפני שנכנסים לחדר טהרה. ראש הצוות, יכנס ויבדוק האם הכול מסודר בחדר והציוד הנדרש הינו. הוא גם יבדוק מה מצבו של גוף המת. לא בכל מצב אפשר לעשות

⁴⁷ שם, עמ' 8 הערת שוליים מס' 23

טהרה מלאה ולעתים אין לעשותה בכלל ויש להחליט מה ייעשה לפני כניסתם של כל המתעסקים לחדר טהרה. כל מידע שצריכים המתעסקים לדעת דואגים לאסוף לפני תחילת הטהרה. השם העברי של המת לדוגמא או האם הוא כהן, במקרה שלחברה מנהגים ספציפיים לטהרת כוהנים.

אחריותו של הראש היא הנהגת כל התהליך. בחדר טהרה משתדלים לא להרבות במילים מלבד אמירת התפילות והכוונות. אין להתווכח על פעולות שנעשות במת מפני כבודו. לכן הצוות מתכנס בכניסה לחדר, הראש מדווח על פרטים שחשוב שידעו או יתכוונו לכך וגם מחלקים תפקידים בין המתעסקים.

לאחר הבירורים והשיחה המקדימה, ורק כאשר כל חברי הצוות מוכנים, נכנסים לחדר הטהרה.

בגשר החיים כתוב: "קודם שנגשים להתעסק ברחיצת וטהרת המת, רוחץ 'מביא המים' את ידיו הוא תחלה, ואח"כ את ידי כל המתעסקים בטהרה. ורחיצת הידיים היא כמו נטילת ידיים בבוקר"⁴⁸

2. הרחיצה

יש להכין כלי מים וחתיכות סדין לרחיצה. בארץ (כך כתוב בגשר החיים) נוהגים כל רחיצה במים קרים, בלבד במקרה הדרוש להעביר לכלוכים. בחוץ לארץ על פי רוב נוהגים מים חמים לרחיצה וקרים לטהרה.

המת מושכב על גבו כשפניו למעלה ורגליו לפתח, כשהוא מכוסה בסדין לבן.

סדר הרחיצה⁴⁹ מתחיל בראשו ויש לתפילה הנאמרת בזמן הרחיצה תיקון מיוחד לכל אחד מאברי הגוף. מתחילים מהראש "כי משם ולמטה מתראים הדינים למעלה בצלם העליון"⁵⁰. בארץ נוהגים בתחילה ראשו, צווארו, ידו הימנית, אח"כ חצי גופו הימני, צדו ושוקו ורגלו הימנית ולאחר מכן אותו בסדר בצד השמאלי. בקהילות שנוהגות לעשות צד ימני וצד משאלי אחריו, אינם אומרים את לקט הפסוק שוב.

על פי הכתוב בגשר החיים, וכך נהוג במרבית הקהילות בעולם, כל הרחיצה היא דרך הסדין משום צניעות וגם כדי שתהא הערווה מכוסה בכל זמן שאומרים מקראות.

בדיקה פנימית נהגו כנראה בגרמניה כמו כן הספרדים בארץ ישראל. בספר חכמת אדם כותב הרמב"ן "זה לא נזכר בשום בספר לעשות והוא דעת חיצוני ואין לנו שורש, וכבוד המת מוזכר בתורה ובש"ס ובכל הפוסקים לכן יהי נזהרים בזה". אע"פ שבדיקה פנימית מקובלת בקהילות ירושלים היום לא ארכיב בעבודה זו על הנושא.⁵¹

עם חתיכות סדין מייבשים את הגוף ומכסים אותו בסדין.

3. טהרה

אחרי הרחיצה מתכוונים לעיקר טהרה, שפיכת תשעה קבין של מים. המתעסקים רוחצים ידיים שוב, ללא ברכה. אחד מאנשי הצוות מכין בידו סדין נקי ויבש וגם את התכריכים. שנים יהיו אחראים לשפוך את המים ויעמדו עם דלי לצד ראש הנפטר.

⁴⁸ טוקצינסקי, י. (תש"ז) ספר גשר החיים (חלק א'), ירושלים עמ' צו-צה

⁴⁹ במעבר יקב מאמר ג' פרק יא מופיע סדר רחיצת המת למיטיב צעד עם טעמים לכל אברי הגוף אבל כוונה זו היא רק לתלמיד חכם.

⁵⁰ ברכיה, א'. מעבר יבק. עמ' קכג.

⁵¹ לקריאה נוספת בנושא: גשר החיים, חלק א, פרק ט, סימן י

לט' קבין ע"פ הכתוב במע"י מוסיפים שושנים, בהן יכולת השפעת במלכות. שאר מיני בשמים שמוסיפים הם להעלאת נשמתו עד מקום הבינה, לכן יש מוסיפים ההדס לייחד עליו כוח החסד והרחמים. "שלושתן יחד מעוררים זכות אבות העולם. מיני בשמים בכל מקום רומזים ומעוררים המקורות למעלה, וראיה מהקטורת על פי הכתוב "שמן וקמח יעמח-לב ומתק רעהו מעצת-נפש" (משלי כז, ט)⁵²

הוספה זו תואמת את הכתוב במשנה תורה של הרמב"ם כאשר החליף את סדר הפעולות "סכין ומדיחין" ל"מדיחין וסכין" כפי שהוצג בפרק ב' של עבודה זו.

דבר זה לא נהוג בארץ, מים מובאים מבאר או בור או ממארגי⁵³, בדומה לנהוג במקוות.

במרבית הקהילות נהוג היום לשפוך את ט' הקבין כאשר המת בשכיבה. לדעתו של טוקצינסקי "אין זה אלא כהדחת בשר ולא טהרת תשעת קבין ונחץ להחזיר את הדבר ליושנו ולהעמידו דווקא"⁵⁴

מנהג ירושלים הוא טהרה במקווה לגברים. מנהג ישראל מקובל במקומות רבים הוא טהרה במקווה למת חשוב, גדול בתורה או מעשים.

מנהג נפוץ בקהילות ברחבי העולם ולא נהוג בישראל כלל הוא שלאחר הטהרה טורפים ביצה מעורבבת עם יין וממרחים במצח המת או חופפים על ראשו. הטעם האפשרי למנהג זה הוא "אולי יהיה להסתיר כוחות הדינים הנרמזים בשערות הראש, למען יגולו רחמיו על מדותיו, ויחודו יהיו תמים להניח ברכות על ראשו, ויבוסמו הד' מאות בתי דינין דאינון במצחא, בסוד ארבע מאות איש עמו (בראשית לב, ז)... עוד ביצה ירמוז השפעת כוחות המלכות עליו, כי ביצה ירמוז לכל ספירה מצד המלכות, בסוד אור החזור בתקונים..."⁵⁵

בסיום הרחיצה יבוש המת וכיסויו בסדין.

4. הלבשה

התכריכים נעשים מבד של פשתן גם החוטים שתופרים בהם הם חוטי פשתן. במקומות אי אפשר להשיג פשתן או שהוא יקר ליכולתם של אבלים, מלבישים את המת בבד לבן זול. אם גם בד לבן זול אי אפשר להשיג משלבים אותו בכל בד מלבד שהוא זול. עיקרון הצניעות, הפשטות הוא החשוב. מנהג נפוץ הוא שתכריכים נתפרים ביד ועל ידי נשים (זקנות אינן חשודות כמי שיכולה לבוא בטומאת נידה ולא צריכות טבילה)⁵⁶

מספר הפריטים בתכריכים גם משתנה במסורות שונות על אף שהם מחכים את לבושו של הכהן הגדול ביום הכיפורים בכניסתו לקודש הקודשים. על פי גשר החיים, שמונה פרטי תכריכים ואחד נוספת לכהן המכסה את ידיו.

⁵² ברכיה, א'. מעבר יבק. עמ' רע

⁵³ טוקצינסקי, י' (תש"ז) ספר גשר החיים (חלק א'), עמ' ק

⁵⁴ שם עמ' צט

⁵⁵ ברכיה, א'. מעבר יבק. עמ' רע.

⁵⁶ שם עמ' קא-קב

על פי מע"י ישנם ז' פריטים : כתונת, מכנסים, מעין סדין, אזור, אנפלאות לרגליים, מצנפת לראש, טלית. להלן רשימת הפריטים לפי הסדר בו מלבישים את המת בארץ⁵⁷.

(א) **מצנפת**, כובע מתווה על הראש על העורף ועל הפנים עד הצוואר

(ב) **חגור או טלית קטן**, בגד זה ארוך יותר לצד גבו, משתלשל ויורד עד לבין רגליו ומפשילים אותו לבין רגליו מאחוריו עד שוב לה בטן ושם, על הבטן מתקשר בקשר של עניבה. כך נהוג בארץ.

(ג) **מכנסים** עד הבטן ומחברים אותו אל הסודר

(ד) **כותונת** המולבשת כדרך שאדם לובש כתונת מעל ראשו והצוואר מתכסה את כל גופו

(ה) **מעיל** (בחוץ לארץ נהוג להלביש את הנפטר בקיטל). מפשילים צד הימין על צד שמאל. קורעים מעט את הכותונת סמוך לצוואר כדי לקשר בעניבה את הכותונת (גם זה מנהג ירושלים)

(ו) **מסובב**, כורכים את המעיל בו סביב הגוף

(ז) **מסווה** על הפנים המכסה מהראש למעלה ועד החזה

(ח) **מסווה שני** קושר בעניבה לטלית הגדולה (כך קוראים למכסה את הראש ואת העיניים)

לפני ששמים את המסווה על הפנים שמים עפר בעפעפיים וסוגרים אותם, ומיד מכסים את הפנים

לאחר ההלבשה מכסים את המת, הגבר, בטלית שלו המצויצת (ולא פוסלים את הציצית) אם אין לו משאילים ונושאים אותו בטלית עד לקברו. בארץ לא קוברים עם טלית כנהוג בחוץ לארץ.

5. תפילת סיום

הטהרה אינה סיום התהליך שעליו אחראים חברי החברה קדישה כך שהם לא מבטאים "סגירת הטקס" במקומות שאותו צוות אחראי גם על הוצאתו, נשיאתו וקבורתו.

אם אין הוצאה מיד אחרי הטהרה, כן מוציאים אותו מחדר הטהרה. יש נהגים שמיד אחרי הטהרה מתכנסים אבלים סביב המת קורעים, אומרים צידוק הדין וקדיש. אם אין אבלים נוכחים במקום חברי החברה קדישא אומרים קדיש על הנפטר.

כאשר עם טקס הטהרה מסיימים המתעסקים את מלאכתם, וכך ברוב הקהילות בחוץ לארץ יש נוהגים המתעסקים לבקש מחילה מהמת, מוצאים אותו מהחדר ומדליקים נר זיכרון.

בין ההלבשה לבין תפילת הסיכום, במקומות שנהוג להשיא ואפילו לקבור בארון, מלינים אותו בארון, רק אז מבקשים מחילה ולאחר מכן סוגרים את מכסה הארון.

נהוג במקומות רבים בחוץ לארץ שהצוות מתכנס לשיחה לעבד בצוותא את החוויה. מתוך דאגה לכבוד הנפטר אסור לחברי חברה קדישא לדבר על המתרחש בחדר הטהרה ועל עבודתם. ברוב המקומות שומרים על אנונימיות של החברים בה. על כן שיחה לאחר הטהרה חשובה, ובמיוחד במקרים שהם יוצאי מן הכלל.

⁵⁷ ברכיה, א'. מעבר 'בק. עמ' קב-קג

שער שלישי, הדיבור

אתגר גדול לפנינו לנסות לנתח את הליטורגיה של טקס הטהרה מבלי להתעסק במצווה זו הלכה למעשה. ראוי, לפני שנעסוק בנוסח, להכיר את כוונתו של מחבר התפילות ובונה ליקוטי פסוקים המלווים את כל שלבי טקס הטהרה. כך כתב הרב אהרון בן משה ברכיה ממודנה:

”בינותי במקרא ושום שכל במזמורים ופסוקים מסוגלים בסדרם ובמעמם, כל אחד קורא זה לזה בכוונה נאותה, אפילו כפי פשטם, מלבד שהמעמיק בהם ימצא נופת מתוק בסדר קריאתו, והצעתי אותם לפני בני גילי הצריכים סעד לתומכם, אשר על שפתם יכוונו קצת מהם או כולם מדי עסקם בגמילות חסד של אמת, וכן המזמורים הם מסוגלים לכוונה זו כפי פשט הפסוקים, מלבד כוונה מסותרת שיש בכל אחד מהם בכלל ובפרט, ובראשי תיבות ובסופי תיבות ורמז תמורות של כ”ב אלפ”א ביתו”ת, קצתם יכוונו לתקון נפש, רוח, ונשמה וחילוק עצמות וכפרת אשמות...” [מע”י ג, ד]

אניני מתיימרת להבין עד הסוף את יצירתו של בעל מעבר יבק, שהרי היא קשורה עמוקות לחוויה ולמתרחש בתוך חדר הטהרה וטרם התנסיתי בו. עם זאת נהיר לי, שהליטורגיה של טקס הטהרה אינה באה רק להפעיל את העליונים ולעורר רחמים בידי בורא העולם. היא גם אינה מכוונת רק לנשמתו של הנפטר כדי לעזור לה להמשיך את דרכה, להיפרד מהגוף ומחיי העולם הזה. התפילות, וליקוטי פסוקים מופנים גם אל המתעסקים במצווה זו ואולי גם לקהילה כולה.⁵⁸

על פי המבנה שהוצג בשער הקודם מופיעות התפילות נוסח מע”י.

1. תפילות מקדימות

על בקשת מחילה מהמת לפני תחילת הטהרה דנו בשער הקודם. להלן דוגמא לנוסח שנכתב על ידי חברי החברה קדישא בפארק סלופ גויש סנטר, בניו יורק. מחברי הכוונה דאגו לשמור על העיקרון לדבר אל הנפטר ישירות, נשמתו נוכחת בחדר הטהרה. קלמן ופנדל, שניהם חברי חברה קדישא מאמינים שבקשה זו יכולה לעזור למתעסקים לעסוק במלאכתם. היא משמשת להם כמגן נגד כל מכשול שעיסוקם יכול לגרום להם.⁵⁹

א. מחילה⁶⁰

Kavannah: [Name of the deceased], we stand here ready to begin our work. Before we do so, we ask your understanding that we will do our best to prepare you for your final journey.

_____, ben/bat _____ v’ _____, we ask your forgiveness for any distress we may cause you during this taharah. We will do everything possible to ensure that you are treated with respect, and that all the elements of taharah are properly completed. Everything we are about to do is for the sake of your honor.

⁵⁸ לקריאה נוספת על טהרת המת בעייני המתעסקים: Berman, R. (2005) *Dignity Beyond Death – The Jewish Preparation for Burial*. New York.

⁵⁹ Kelman, S., Fendel, D (2013) pg.20

⁶⁰ Kelman, S., Fendel, D. (2013) pg.19

כוונה זו לקוחה מ PSJC Hevra Kadisha Tahara Manual, 2nd Ed. NY 2009

ב. "חמול"

התפילה הפותחת את סדר הטהרה נכתבה על ידי הרב אהרון בן משה ממודינא מכונה "חמול", על שם המילה הייחודית הראשונה בה. "הגדול שבהם" (המתעסקים) על פי לשונו של מעבר יבק, ו"הזקן" ככתוב בגשר החיים, אומר תפילה זו בכוונה להרבות, להוסיף קדושה ולעורר הרחמים.⁶¹ התפילה מופנית אל ריבונו של עולם, ונאמרת בשם הנפטר. בדומה לבקשות אחרות בליטורגיה היהודית, זוכרים לקב"ה מי אנחנו, הוא מה הקשר בינינו "זכות אבות" "זכות ברית קודש"

בהוצאות הדפוסים של הטקס בתפילת "חמול" מודגשת וממוספרת המילה "רחמים" המופיעה ז' פעמים. כך מסביר המחבר במע"י כוונת החזרת, ז' הן הספירות, ז' הם התחנונים ובז' פרטים הלבשת המת (כי הבריאה מתלבשת בז' היכלות יצירה). מידות, תחנונים לכפרה, והתכריכים הן מרכיבים חשובים בקבורה וזכרים בלשון התפילה.

התפילה, וכך נראה גם בהמשך, מזכירה לנו תפילות אחרות של הליטורגיה במיוחד, של הימים הנוראים וקריאת שמע שעל המיטה. שניהם הקשרים שמתייחסים הן לפחדים הקמאיים של האדם על מה שעלול לקרות עם נפשו, הן של קרבת המוות והדין.

חשוב לציין שאין שימוש במטבע הברכה בכל הטקס, רק "ברוך אתה" וזה כדי לא להלבין את פניו של הנפטר של לא יכול לענות אמן.

רבונו של עולם חמול על פלוני בן פלונית הפת הלו שהוא בן אברהם יצחק ויעקב עבדיך ותנוח נפשו ונשמתו עם הצדיקים כי אמה מחיה המתים ומחיה חיים. ברוך אתה מוחל וסולח לחטאים ולעונות מנחם עמך ישראל בתחנונים: ובכן יהי רצון מלפניך ה' אלהינו ואלהי אבותינו שתסבב מלאכי רחמים לפני הפת שהוא עבדך בן אמתך: ואמה ה' אלהינו ואלהי אבותינו משפיל אל דל מלטהו מפל צרה ומיום רעה ומדינה של גהינם: ברוך אתה גדול החסד ובעל הרחמים: ברוך אתה העושה שלום במרומי לעבדיו וליראי שמו: ברוך פודה עמו ישראל מימי פורענויות ברחמים: ובכן יהי רצון מלפניך ה' אלהינו ואלהי אבותינו שתזכר זכות ברית קדש שבבשרו ויהיה פדיון לו משורפת גהינם ותחלצהו. ברוך אתה נזרת הבית ברחמים: ברחמים הסתר והעלם פשעי הפת הזה עבדך משורפת אש תחלצהו שהוא צריך לרחמיך הרבים: ואמה ה' אלהינו טוב וסלח לכל קוראיך. ברוך אתה גדול העצה ורב העליה ברחמים עם רגלי צדיקים בגן עדן ידרך פי מקום ישרים הוא רגלי חסידיו ישמר: ברוך אתה הנותן רחמים גדולים ורב תחנונים למתי עמו ישראל אמן בן יהי רצון:

2. רחיצה

ג. "ראשו כתם פז"

אמירת הפסוקים בזמן הרחיצה עוזרת למתעסקים לזכור את סדר הפעולות, להתרכז במעשה, להתכוון. לכך מתכוון הרב ברכיה בשילוב של מחשבה, דיבור ומעשה יחד. יש חברות שכדי לדייק בהתאמה בים הפסוקים הנאמרים לבין הרחיצה עצה פונים אל שיר השירים (פרקים ה' וז') ומוסיפים.

⁶¹ ברכיה א', ספר מעבר יבק עמ' קכג

"ראשו כתם פז", מופיע במע"י, קלמן ופנדל מציעים כנוסח שמתאים בלשונו לרחיצה של אישה⁶² את "הנך יפה" (שה"ש ד: א-ז)

במע"י מאמר ג' פרק י"א ישנו סדר הרחיצה מפרט אבר ואבר עם פרשנות על המידות והמעשים שכל אבר מדמה אך הכוונה לפי המחרב היא לגוף של תלמיד חכם.

הבחירה בפסוקים משיר השירים אינה תואמת רק את התיאורים הפיזיים. רבי עקיבא קרא למגילה זו "קודש הקודשים". שיר השירים בקריאת הפשט מבטאת סיפור אהבה בין איש לבין אישה אך הקריאה הסימבולית המקובלת במסורת ישראל שהוא מתאר את האהבה שבין עם ישראל והקב"ה. מכון שאנחנו יודעים על השפעתה הגדולה של הקבלה להתפתחותו של טקס הטהרה יש לשים לב ולהיזכר מקומו של ספר זה בעולם הקבלי.

בסדר המופיע במע"י (עמ' ככו) מסביר הרב ברכיה: "וכן יכונו בהרחצת כל אבר מכוון לאותו שזוכר בפסוק הינה מה טוב, ובפרט אם הוא אדם גדול, וטוב שחבריו ותלמידיו יעסקו ברחיצתו ובעשיית כל צרכיו כדחיון ברבינו הקדוש רשב"י ויעקב אבינו ושאר חסידים עליהם לשלום"

ראשו כתם פז קוצותיו תלתלים שחרות כעורב. עיניו כיונים על-אפיקי מים רחצות בחלב ישבות על-מלאה. לחיו כערוגת הבשם מנדלות מרקחים שפתותיו שושנים נמפות מור עבר. ידיו גלילי זהב ממלאים בתרשיש מעיו ענשת שן מעלפת ספירים. שוקיו עמודי נשם מיסדים על-אדני-פז מראהו כלבנון בחור כארזים. חפזו ממתיקים וכלו מחמדים זה דודי זה רעי בנות ירושלים. (שה"ש ה: יא-טז)

3. טהרה

ד. "ויען ויאמר"

בהסרת הסדין מעל המת לקראת ה"רחיצה הגדולה", "עיקר טהרה" יענו ויאמרו את הפסוק ויכונו במעשיהם ובדיבורים לתקון נשמתו למעלה. זו הכוונה בעשיית כל צרכי המת.

יש מדריכי טהרה שהקדימו את אמירת הפסוק ונוהגים לאומרו לפני הרחיצה. כך למשל אצל קלמן בפנדל⁶³. מכון שהפסוק מזכירה מתייחס למלאכים שדאגו להוריד את בגדיו של יהושע ודבר זה מזכיר את תחילת הניקוי הפיזי, הרחיצה אפשר להבין את ההיגיון בבחירתם. אך נשאלת השאלה האם הכוונה במקרא היא לרחיצה או לטהרה. באשר מדובר בכהן גדול אני סבורה שכוחו של הפסוק ומקומו כפי הרב ברכיה קבע לפני יקר הטהרה. בנוסף טענתי, ש"עיקר הטהרה" אינה טהרה של הגוף אלא של הנפש ומעשיו של המת. בפסוק מזכירה כתוב 'העברתי מעליך עונך' וזה הרגע שאנחנו מקווים ששפיכת המים מעל ראשו יכפרו עוונות.

ויען ויאמר אל-העמדים לפניו לאמר הסירו הבגדים הצאים מעליו ויאמר אליו ראה העברתי מעליך עונך והלבש אתך מחלצות (זכריה ג: ד)

טהרה

בזמן שמתחילים לשפוך מים מעל ראשו של המת המתעסקים יקרא את הפסוקים והציטוטים הבאים:

ה. "אמר רבי עקיבא"

⁶² Kelman, S., Fendel, D. (2013) pg. 40-41
⁶³ שם עמ' 36

ישנם נוסחים שמוסיפים לפני קראית הפסוקים משה"ש ומספר ישעיה, פסקה המופיעה במסכת יומא ח,ט. פסקה זו מזכירה לנו שוב את יום הכיפורים.

"אמר רבי עקיבא אנשיכם ישראל לפני מי אתם מטהרין ומי מטהר אתכם אביכם שבשמים שנאמר: וזרקתי עליכם מים טהורים וטהרתם, (יחזקאל לו). ואומר: 'מקוה ישראל ה' (ירמיה יז) מה מקוה מטהר את הטמאים, אף הקדוש ברוך הוא מטהר את ישראל" (משנה יומא ח:ט)

הנאמר בשלב זה מזכיר למתעסקים שלא הם המטהרים, כוח זה הוא של ה'. ליקוטי הפסוקים המבטאים את כוחם ושימושם בריטואלים שונים של טהרה במסורת היהודית מדגיש את הרגע הלימינלי, הטרנספורמטיבי שבעיקר הטהרה. כפי שבהרנו, הטרנספורמציה היא של הנפש, אותה מכוונים לטהר. הנפש היא נצחית ועל אף שחיה בעולם הזה הגיעו לקצם היא מתחילה להתקיים בעולם הבא.

בספר פרשת המים כתוב:

"מה עשויה להיות הסיבה לכך שמים נתפשים כבעלי איכות מתמירה (טרנספורמטיבית) ומיטיבה כל כך? המים הם יסוד היולי, הראשוני, הטהור. הם תשתית הגולמיות של החומר בטרם ניתנה לו צורה, ועל כן קיימת בהם סגולות הטהור והטהרה. ההיטהרות נועדה לאפשר למיטהרים לחזור להוויה קדמונית-עוברית, ולא פחות כך להוויה בראשיתית"⁶⁴

ובהמשך מביאות עורכות הספר את דבריו של הרב אברהם יצחק שפרלינג, המקשרות בין הטבילה לבין מת.

"שהאדם הנכנס כולו לתוך המים הוא חשוב כמת, וכשיוצא ממנו נעשה כברייה חדשה והוא טהור. ויש המכוונים כך בטבילה, כשהם בתוך המקווה מכוונים שהם חשובים כמתים, וכשיוצאים הם מכוונים שנעשים כברייה חדשה"⁶⁵

בגשר החיים⁶⁶ כתוב "מנהג ישראל משנות דור ודור לנקות את המת מכל שום לכלוך 'כל עומת שבא כל ילך' (קה' ה') 'כשנולד רוחצים אותו, וכשמת רוחצים אותו' (ספר חסידים תק"ס) ועפ"מ"ש בריש חלק ג' 'שיצא מהבטן וכיצאה מהגוף – לידה הן'"

כך היום, הקהילות הליברליות המקימות חברות קדישא ועוסקים במצוות טהרת המת, משתמשים הרבה במושג "מיילדות של הנפש"⁶⁷ (midwifing a soul) הטיפול בגוף הנפטר הוא דרך לבטא את הליווי, הדאגה, האהבה והכבוד לנפשו.

מהיום שיעשה מתעסק את הטהרה הראשונה שלו, סביר להניח שחוויותיו במים בכלל ובטבילה בפרט יושפעו ממנה.

עיקר טהרה מעלה את המודעות בקרבתם של לידה ויצאת נשמה, של החיים ושל המוות, הסופיות של האדם ונצחיות הנפש.

וכך אומרים המתעסקים בזמן שפיחת ט' קבין

⁶⁴ ליסיצה א', מרקס ד', ליבוביץ' מ', דובדבני ת' (עורכות) (2011), פרשת המים. עמ' 20

⁶⁵ שם עמ' 21

⁶⁶ טוקצינסקי, י' (תש"ז) (ספר גשר החיים) חלק א', עמ' צד

⁶⁷ לקריאה נוספת: Light, Richard A. "To Midwife a Soul – Guidelines for Performing Taharah" Charlestone, 2013

"מַעֲיֵן גָּזִים בְּאֵר מִים חַיִּים וְנִזְלִים מִן-לִבְנוֹן (שה"ש ד:טו) אִם רָחַץ אֶדְנִי אֶת צֵאת בְּנוֹת צִיּוֹן וְאֶת דְּמֵי יְרוּשָׁלַיִם יָדִיחַ מִקְרָבָהּ בְּרוּחַ מְשַׁפָּט וּבְרוּחַ בָּעֵר (ישעיהו ד:ד) וְזָרְקָתִי עָלֵיכֶם מִים טְהוֹרִים וְטָהַרְתֶּם: מָכַל טְמֵאוֹתֵיכֶם וּמָכַל-גִּלּוּלֵיכֶם אֲטַהֵר אֶתְכֶם (יחזקאל לו:כה)"

1. "והתקדשתם"

במהלך הרחיצה יאמר ראש הצוות והאחרים יענו אחריו וכן בכל הסדר וחוזרים עליהם ג' פעמים. קלמן ופנדל מפנים את שומת ליבנו לחשיבות החזרה. עיקר הטהרה, עם שפיכת המים (ויש לזכור שנהוג להעמיד את המת) יכולה לגרום למתעסקים לאבד את הריכוז והכוונה. החזרה עוזרת לשמור על קשיבות. כמון כן הפסוקים מספר ויקרא המקשרים (לכאורה) את טקס הטהרה למקור בתורה.⁶⁸

"מִקְוֵה יִשְׂרָאֵל מוֹשִׁיעוֹ בָּעֵת צָרָה--לָמָּה תְהִיָּה כְגֹר בְּאֶרֶץ וּכְאֶרֶץ נִטָּה לָלוֹן" (ירמיהו יד: ח) "וְהִתְקַדְשְׁתֶּם וְהִיִּיתֶם קְדוֹשִׁים כִּי קְדוֹשׁ אֲנִי ה'" (ויקרא יא: מד) כ" כָּל-כְּלִי יוֹצֵר עָלָיו לֹא יֵצֵא וְכָל-לְשׁוֹן תְּקוּם-אִתָּךְ לְמִשְׁפָּט תְּרַשְׁעֵי זֹאת וְנִחַלַת עַבְדֵי יְהוָה וְצִדְקָתָם מֵאִתִּי נֶאֱמַר ה'" (ישעיהו נד: יז)

2. "טהור הוא" / "טהורה היא" (ג' פעמים)

כך כתוב בגשר החיים: "בשפיכת ט' קבין אומרים הם שלוש פעמים: טהור הוא, טהור הוא, טהור הוא. (טעם ט' קבין ברור וידוע).⁶⁹ אין חלק זה מופיע בנוסח מע"י.

זו השיא בטקס הטהרה ובאמירת המילים האלו מעין "הכרזה" על מצבו החדש של המת. כך מפשרים קלמן ופנדל:

"The uninterrupted pouring of water over the body marks the physical moment of transformation; the chanted, formulaic recitation of the words *tahor hu/ t'horah hi* marks the sealing of the event. Thus, whether or not the words have literal meaning in transforming the met/metah, they serve as a chanted stamp of conclusion to the entire process. This declaration "makes it so," just like "I know pronounce you man and wife" in a wedding" ⁷⁰

4. הלבשה

כאמור התכריכים מזכירים לא רק את לבושו של הכהן הגדול אלא מעמדו, קרבתו לבורא העולם, ביום הקדוש בשנה, בעיר הקודש, בבית המקדש, בקודש הקודשים. האזכורים הללו מעצמים את רצוננו לזכות לקרבה שכזאת ביום מותנו. רבים הם הפרושים על בגדי הכהן. להלן התפילות שנוהגים לומר בסיום הלבשת המת. בהם שילוב של הכהן הגדול ושל חתן וכלה. שוב ישנו את המוטיב של אהבתם של הקב"ה וישראל עמו, כמו כן שבת שהיא הכלה וגם מעין עולם הבא. בולטים גם רעיונות השובה ומהדהדים את התשובה, החזרה לציון, תחיית המתים.

⁶⁸ שם עמ' 51

⁶⁹ בגשר החיים עט, אין המחבר דן על מהותה של הטהרה אלא מפנה את הקורא לקריאה נוספת. תשב"ץ תמ"ט

⁷⁰ Kelman, S., Fendel, D. (2013) pg. 50

ח. "שש אשש"

כאשר מסיימים להלבישו אומרים לסוד לבישת בגדים הרוחניים

"שש אשש בה' תגל נפשי באלהי כי הלבישני בגדי-ישע מעיל צדקה יעמני: כחתן יכהן פאר וכפלה תעדה כליה" (ישעיהו סא:י) "ואמר ישימו צניף מהור על-ראשו וישימו הצניף המהור על-ראשו וילבשהו בגדים ומלאך ה' עמד" (זכריה ג:ה) "כי בארץ תוציא צמחה וכננה ורועיה תצמיח בן אדני יהוה יצמיח צדקה ותהלה נגד כל-הגוים" (ישעיהו סא:יא) "ונחף ה' תמיד והשביע בצחצחות נפשך ועצמותיך יחליץ והיית כגן רוה וכמוצא מים אשר לא יכזבו מימיו" (ישעיהו נח:יא)

כך אומרים על פי מע"י בעת עטיפת הטלית ואם נהג לשים את הטלית על ראשו בחייו כל יעשו: "נרד וכרפם קנה וקנמון עם כל-עצי לבונה מר ואהללות עם כל-ראשי בעומים" (שה"ש ד:יד)

ט. "ולא יבאו"

במאמר ג' פרק יד במע"י מבואר כוונת שימת המת בארגז שהוא להטמין גופו מכוח בעלי בדיון⁷¹. ויאמרו: "ולא יבאו לראות כבלע את הקדש ומתו" (במדבר ד:כ). ההקשר בו מופיע פסוק זה בתורה מזכיר לנו שעלינו להיות זהירים כי מתעסקים ב"כלי קודש" גוף האדם שהכיל נשמה מקביל לכלי קודש שהיו בבית המקדש וכאמור הוא כמו ספר תורה שבו לא קוראים עוד. בנוסף לאחר שסוגרים את אהרון אסור לפתוח אותו שוב. אם המת הוא אדם חבוש, אומר הרב בכריה שיש להגיד את הפסוק ג' פעמים בקול רם.⁷²

5. תפילות סיום

אחרי שכיסו את הנפטר בארון יאמרו "הנה מיטתו". ליקוט פסוקים זה מזכיר לחברי החברה קדישא ולמת שמרגע זה "גיבורי ישראל" ילוו וישמרו יגנו עליו. ה"אור" (נירות) מופיע כמה פעמים וגם היא בכוונה להרגיע לבוא אל מול הפחדים של "הלילה והחושך" ובסוף, אמירה חזקה טרם מסיימים את טקס הטהרה, הכול, הבריאה, החיים והכבוד הם לה'.

י. "הנה מיטתו"

"הנה מטתו שלשלמה-ששנים גברים סביב לה מגברי ישראל: כלם אחי חרב מלמדי מלחמה; איש חרב על-ירכו מפחד בלילות" (שה"ש ג:ח) "וברכך ה' וישמרך יאר ה' פניו אליך ויחנך ישא ה' פניו אליך וישם לך שלום (במדבר ו, כב-כו) "ילכו ינקותיו ויהי כזית הודו וריח לו כלבנון: ישבו ישבי בצלו יחיו דגן ויפרחו כנפון זכרו כזון לבנון (הושע יד:ז-ח) "ראיתי והנה מנוחת זהב כלה וגלה על-ראשה ושבעה נרתיה עליה ושבעה מוצקות לנרות אשר על-ראשה: ושנים יתים עליה אחד מימין הגלה ואחד על-שמאלה" (זכריה ד:ב-ג)

"מי אמה הר הגדול לפני ורבכל למישר והוציא את האבן הראשה תשאות חן חן לה" (שם ד:ז) "ועתה יגדל נא כח אדני כאשר דברת לאמר (במדבר יד:יז) ואולם חי אני וימלא כבוד ה' את כל הארץ" (שם, כא)

⁷¹ ברכיה א'. מעבר יבק. עמ' קכד. (בארץ כאשר נקבר מת על ידי החברה קדישא בלבד מקרים חריגים - גם אז אין ההלכה בתוך ארון חלק מטקס הטהרה), אין ארון.

⁷² שם. עמ' קכה.

יא. מחילה

כפי שציינתי בתחילת שער זה, מוסיפים חברי החברה קדישא שבטהרה מסיימים את מלאכתם בקשת מחילה טרם הוציאו את מת לנשיאו לקבר.

Kavannah: [Name of the deceased] we stand here having completed our work. We hope we have treated you with dignity. Please know that we have done our best to prepare you for your final journey.

_____ ben/bat _____ v' _____ we ask your forgiveness for any indignity you may have suffer at the hands of the Chevra Kadish notwithstanding the loving care and concern that we exercised during this taharah. We ask your forgiveness if we did not act according to your honor even though we acted according to our custom.⁷³

יב. "ויהי בנסוע הארון"

בכך יאמרו בהוצאתו מחדר הטהרה לדרכו. קדושה ואירא גורמים פסוקים אלה. נסיעת הארון, המשכן, לוחות הברית, פתיחת ארון הקודש בבית הכנסת והבאתו של מת לקבורה משתלבים, משוחחים, קשורים כולם.

"וּבְנִסְעָה הַמְשָׁכָן יוֹרִידוּ אוֹתוֹ הַלְוִים וּבְחֻזַּת הַמְשָׁכָן יְקִימוּ אוֹתוֹ הַלְוִים וְהָזָר הַקָּרֵב יוֹמֵת" (במדבר א:גא) "וְיִהְיֶה בְּנִסְעָה הָאָרֶץ וַיֵּאמֶר מִנְשֵׁה: קוֹמָה ה' וַיִּפְצֹוּ אִיבֵיךָ וַיִּנָּסוּ מִשְׁנֵאֶיךָ מִפְּנֶיךָ" (במדבר י:לה) "כִּי מִלְּאֲכִיו יֵצֵא לָךְ לְשִׁמְךָ בְּכָל דְּרָכֶיךָ עַל-כַּפֵּי יִשְׂרָאֵל פֶּן-תִּגָּד בְּאֶבְרֶךָ (תהילים צא:יא-יב) לֹא-תֵאָנֶה אֵלֶיךָ רָעָה; וְנָגַע לֹא-יִקְרַב בְּאֶהְלֶךָ" (תהילים צא:י) "ה' אִישׁ מִלְחָמָה ה' נְשֹׂמָה" (שמות טו:ג) "ה' יִלָּחֶם לָכֶם וְאַתֶּם תִּחְרְשׁוּ" (שמות יד:יד)

טקסטים מרתקים אלה הנאמרים בחדרי חדרים מזמינים להמשיך ולהעמיק בהם עוד, להוסיף, לגלות ברמזים ובפסוקים. מטרתי בהצגת ניתוח ראשוני היא כאמור, לעודד אחרים להתקרב, להתעניין בנושא, בטקס ובליטורגיה. עיסוק במקורות אלה דורש התייחסות, רצינית ועמוקה, בנושא אמונה, תפיסות תיאולוגיות; כפי שהרב ברכיה כותב שילוב של מחשבה, דיבור ומעשה. אע"פ שעל כל אחד מאתנו לקיים שיח כזה עם עצמו, כאשר מדובר על חידוש טקס וחידושים ואפילו יצירה ליטורגית, אני מאמינה שהראוי והנכון לעשותו בצוותא.

⁷³ Based on PSJC Hevra Kadish Taharah Manual

פרק חמישי - המצב בישראל: היבטים משפטיים והאתגרים הנובעים מהם

במבוא התייחסתי לטענה של אלבוגן, שלפיה המהפכה של התנועה הרפורמית הייתה מעל לכול מהפכה ליטורגית. מימושה של מהפכה ליטורגית לדעתי יבוא לידי ביטוי בהשפעתה בחיי האדם במעשיו ובתיקון מידות.

מרקס התייחסה לנושא הזה בהקשר הישראלי: "ההקשר המיוחד שבו נוצרה זו שבישראל הצריך חשיבה יצירתית ופתרונות ליטורגיים ופואטיים המיוחדים לה. בחינתם של אלה עשויה לזרוע אור לא רק על האופן שבו מתמודדים חברי התנועה ליהדות מתקדמת בישראל עם האתגרים הייחודיים שעומדים בפניהם בחפּשם דרך לעבודת האל, אלא גם על הדרכים שבהן מתכוננים טקסט וטקס"⁷⁴

בעיניי עלינו גם להוסיף את השפעת המהפכה מחוץ לעולם בית הכנסת. למהפכה של התנועה הרפורמית בארץ, מהפכה ליטורגית ישראלית, יש הפוטנציאל לא רק להשפיע על מעשיו של האדם הפרטי ותיקון מידותינו אלא להשפיע על אופייה של החברה, ועל כן גם על צביונה של מדינת ישראל.

פרק זה⁷⁵ הוא מעין הקדמה לפרק הששי, שבו אני מציגה את מסקנותיי יחד עם רעיונות לפעולה בקשר לטקס טהרת המת המשקף את ערכיה של היהדות הרפורמית ומשרת את צרכיו של היהודי הבוחר בדרך זו. חשוב להבהיר שעל אף שעבודה זו מתמקדת בטקס טהרה אי אפשר להפריד בינו לבין יתר הנושאים שהם נחלתם של חברי החברה קדישא לכן יעלו בדיון עוד סוגיות הקשורות לנהלים בבתי קברות בארץ.

כל אדם שנפטר בארץ זכאי לקבורה חניס במקום פטירתו. הקבורה בישראל מוסדרת במספר חוקים והיא בפיקוח המדינה. **החוק לשירותי הדת היהודיים** (1971) קובע כי השר לענייני הדתות בהתייעצות עם גורמים נוספים יקבע כללים למתן שירותים הקשורים ללוויה לקבורה ולמשפחות אבלות ויפקח על ביצועם. **חוק הביטוח הלאומי** (1995) קובע את התקנות שעל פיהן נקבעים הסדרי המימון לקבורה על ידי רשויות המדינה. **חוק בתי קברות צבאיים** (1950) קובע שטקסי קבורה צבאיים נערכים "כדת משה וישראל" בחלקות צבאיות.

ב1996 נחקק **החוק לקבורה אזרחית חלופית** ורק אז התאפשר לתושבי מדינת ישראל להיקבר בטקס אזרחי. כתוצאה משמירת הסטטוס קוו בכל הנוגע לדיני אישות עד 1996 כל אדם נקבר על פי השתייכותו הדתית ורק חסרי דת בקובה אזרחית.

כך נוצר (עוד) מצב שפוגע בזכותו של אדם לחופש דת. החוק לקבורה אזרחית חלופית פותר רק חלק מהבעיות. בבתי קברות אזרחיים נפתרים לכאורה הבעיות של אי שוויון מגדרי דהיינו אישה תוכל להספד תגיד קדיש יספרו אותן למניין. כמו כן לא ידרשו מכוהנים לשמור על מנהגים הנהוגים עד היום לשמור על טהרתם שהרי על פי ההלכה נאסר עליהם להיטמא למתים שאינם משפחה קרובה. בנוסף מאפשרים למשפחה לבחור כיצד לקבור את הנפטר אם לקבור בארון בתכריכים או בבגדים אחרים וגם לקבוע את השפה שבה יערך הטקס. בנוסף ניתן חופש למשפחה בבחירת עיצוב המצבה ובקביעת תוכן הכיתוב עליה.

⁷⁴מרקס דליה, (תש"ע) "סוגיות אידאולוגיות, תאולוגיות וספרותיות בליטורגיה הרפורמית הישראלית" כנישתא מחקרים על

בית הכנסת ועולמו 4 בעריכת יוסף תבורי עמ' רכא

⁷⁵ לכתובת פרק זה נעזרתי בחוברת קבורה ואבלות – היבטים מסורתיים, מעשיים ומשפטיים, בהוצאת מכון עתים (אין מצוינת שנת ההוצאה ומקומה).

במידה שתבקש המשפחה לבצע טהרת המת החברה קדישא שעמה עובד בית הקברות היא זו שתדאג לכך. חברי החברה יעשו את מלאכתם על פי מנהגיהם במתחם מיועד לטהרות מחוץ לבית הקברות האזרחי. לא קיימת בארץ אפשרות טקס טהרה מלבד הטקס האורתודוקסי. דוגמאות לאתגרים הנובעים ממגבלה זו מעבר לתפיסות שמשקפת הליטורגיה הן: טלית לא תהיה בין תכריכה של אישה על פי מנהג ירושלים טהרת גברים תעשה במקווה וטהרת אישה אך ורק בדלי מנהג ירושלים כולל בדיקה פנימית גם אם תהיה בקשה מפורשת לא לקיימה.

אנשים שיהדותם אינה מוכרת על ידי הרבנות הראשית או מוטלת בספק לא יזכו לטהרה במותם. כמו כן אלה שהגדרתם המגדרית לא טועמת את תפיסתה הבינארית של ההלכה היהודית (זכר או נקבה על פי אבר המין) לא יתכבדו בטקס שמתאים להם.

דווקא טקס הטהרה שעד היום מוגדר כמנהג שהוא חסד של אמת ועומד על עיקרן "כבוד המת" יעשה אך ורק על פי החלטותיה ומנהגיה של הרבנות הראשית ולא על בסיס תפיסותיהם ואורח חייהם של יהודים רבים במדינת ישראל.

בנוסף המצווה לדאוג לצרכי המת להביאו לקבורה ולפעול לחסדו מצווה שאין לה שיעור יכולים לקיימה רק המאושרים על ידי הרבנות.

פרק שישי - גדול תלמוד שמביא לידי מעשה

כבר דנו חכמינו על השאילה האם גדול תלמוד או גדול מעשה וכך כתוב במסכת קידושין מ"ב

"וכבר היה רבי טרפון וזקנים מסובין בעליית בית נתזה בלוד נשאלה שאילה זו בפניהם תלמוד גדול או מעשה גדול נענה רבי טרפון ואמר מעשה גדול נענה ר"ע ואמר תלמוד גדול נענו כולם ואמרו תלמוד גדול שהתלמוד מביא לידי מעשה"

בהשראתם אני שואלת את עצמי: מהי טעמה של טהרת המת אם לא נלמד, לא נכיר אותה? ומה טעמו של הלימוד התיאורטי עליה אם לא ישפיע על מעשינו?

הדיון הוא על המשנה המופיעה בקידושין מ"ב, **"כל שישנו במקרא ובמשנה ובדרך ארץ לא במהרה הוא חוטא שנאמר (קהלת ד) והחוט המושלש לא במהרה ינתק וכל שאינו לא במקרא ולא במשנה ולא בדרך ארץ אינו מן היישוב"**

משנה זו מזכירה לי את הדיון שלנו על השילוב של מחשבה, מעשה ודיבור; הרוח, הנשמה והגוף. שלושה הם מרכיבי האדם על איזון, קשרם, ביטוייהם יש לשמור ובם לעסוק. לא זו בלבד אלה שבגמרא בין הציטוט מהמשנה לבין הקטע שציטטתי בהתחלה באה הפסקה הזו:

"גמ' אמר רבי אלעזר ברבי צדוק למה צדיקים נמשלים בעולם הזה לאילן שכולו עומד במקום טהרה ונופו נוטה למקום טומאה נקצץ ונופו כולו עומד במקום טהרה כך הקב"ה מביא יסורים על צדיקים בעולם הזה כדי שיירשו העולם הבא שנאמר (איוב ח, ז) והיה ראשיתך מצער ואחריתך ישגה מאד ולמה רשעים דומים בעולם הזה לאילן שכולו עומד במקום טומאה ונופו נוטה למקום טהרה נקצץ ונופו כולו עומד במקום טומאה כך הקב"ה משפיע להן טובה לרשעים בעולם הזה כדי לטורדן ולהורישן למדרגה התחתונה שנאמר (משלי יד, יב) יש דרך ישר לפני איש ואחריתה דרכי מות" (קידושין מ, ע"א))

הדיון בגמרא, כפי שאני מבינה אותו, מדגיש את חשיבות המעשים של בני אדם. חשוב לשים לב ולהיות מודעים לממדים השונים של חיינו ומה שאנחנו באים אתו במגע. לדוגמה, מהם מקורות התזונה שלנו, הסביבה משפיע עלינו. המטפורה של העצים מדגישה גם שאין אדם, אפילו לא צדיק שהוא כולו טהור, ואין רשע שהוא כולו רע. תמיד יש מקום לתיקון, לשיפור ואם לא בעולם הזה אז גם בעולם הבא נצטרך להמשיך לנסות. טומא והטהרה הם לא (רק) מצבים פיזיים, הם בעיקר אצל האדם עניין של רוח. לאדם יש אחריות על מעשיו וגם אם נקווה שתהיה מיתתנו כפרת עוונות, הטקס שבו התעסקנו מזכיר לנו שהעבודה נעשית בעולם הזה, ושגם אחרי צאת נשמתנו עברותינו לא נשכחות.

גם טקסי קץ החיים מלמדים על החיים. מהם הערכים שחייבים להוביל אותנו. "גדול לימוד שמביא לידי מעשה". הטקסים הם יצירה של בני אנוש, תרגום של אמונות, עקרונות, מיסוד של חוויות. הרב שלמה פוקס, עזר לי להבין שאם טקס הוא דרך של האדם להתבטא, אולי המטפורה במשתמשת הגמרא לתאר צדיק ורשע יכולה להתאים גם לו.

בניסיון לשכתב ולפרש את רעיונו של הרב פוקס "אם טקס נמשל בעולם הזה לאילן שכולו עומד במקום טהרה ונופו נוטה למקום טומאה נקצץ נופו כולו עומד במקום טהרה כך האדם ביצירתו מביא לעצמו אתגרים ואפשר לקצץ את הענפים הממאים או שיירשו אותם"

אולי בטקס טהרה יש היבטים, דברים שאינם מתאימים כלל לאמונותינו ולדעותינו, ועלינו לשקול להוציאם. ישנם גם דברים שכול שנתעסק בהם, עם הקשיים שהם מביאים עלינו, אולי נצליח להפנים ולהבין. כך או כך, אני סבורה שלטקס טהרה מקום משמעותי בחיי האדם ובמותו. הוא משמעותי כי מתמקד בנשמה, הוא מציין מעבר שבמובנים מסוימים הוא סופי. האדם שמימנו נפרדים אינו, ועוד לא יהיה. מה קורה עם הנפשות לאחר צאתם מהגוף איננו יודעים, מה שאנחנו כן יודעים זה שאלה שנשארים בחיים מתמודדים ברגעים האלה לא רק עם האובדן אלא עם הפחד, האי וודאות, המודעות בסופיות ובעובדה שגם אנחנו נמות. אם מקבלים גישה בסיסית זו, יש לדון בדרכים להחזירו לפרקטיקות של היהודים הליברלים גם בארץ.

בהמשך אני מציעה כמה רעיונות להמשך שיחה בין הגורמים הרלוונטיים ומרכזיים בתנועה הרפורמית בישראל. היברו יוניון קולג' - המכון למדעי היהדות, בית המדרש להכשרת רבנים רפורמיים, מר"ם (מועצת הרבנים הרפורמיים), התנועה הרפורמית בישראל והמרכז הרפורמי לדת ומדינה (הזרוע הציבורית והמשפטית של התנועה הרפורמית בארץ), קהילות התנועה ועוד.

המבנה בו אציגאת רעיונותיי הוא על בסיס המשנה הידועה: "שְׁמַעוֹן הַצִּדִּיק הָיָה מְשִׁירֵי כְּנָסֶת הַגְּדוּלָּה. הוּא הָיָה אוֹמֵר, עַל שְׁלֹשָׁה דְּבָרִים הָעוֹלָם עוֹמֵד, עַל הַתּוֹרָה וְעַל הָעֲבוּדָה וְעַל גְּמִילוּת חַסְדִּים" (אבות א, ב)

תורה

ראשית כל, לימוד ועיון. אני סבורה שנושא שיחות על אמונה ותיאולוגיה חשובות ומשמעויות גם בשנת לימינו וגם בעולם היהודי הרפורמי. העובדה, שיש מגוון רחב על דעות ועמדות ולכל אחד את הזכות לבחור את דרכו, אינה צריכה למנוע מאתנו לעסוק בשאלות יסוד אלו, לקיים שיחה שהוא לא למען הכרעה במה נכון לאמין אלא שיתוף, עידוד והדהוד. ובפרט לעודד שיחות על נושאים שהם פחות מדוברים בקרב קהילותינו. מוות הוא בעיניי אחד מי הם.

הכרחי בעיניי שרבני התנועה יכירו את המנהגים, התכנים של טקסי טהרה ועיסוקם של חברי החברה קדישא. פעמים רבות, כאשר מלווים רבים משפחות בזמנים אלה שאלות רבות על מהות החיים, חשיבות של טקסים, ריחוק או קירבה אל המסורת עולות. אינני חושבת שעל רבנים לדעת את הכול. מקובל ביותר לענות לפונים ולומר: "אבדוק ואחזור אליך". אם כן, ברגעים אקוטיים מעין אלה כשאדם עומד לפני מתו, זה מורכב במיוחד. חברי הקהילות, מחפשים ברב ידע, בקיאות, תיווך, תמיכה והשראה במיוחד סביב טקסי מגעל החיים.

עבודה

תפיסתו של אלבוגן על המהפכה הליטורגית היא לדעתי נכונה ורלוונטי. התנועה הרפורמית בארץ כבר הוכיחה שהחברה הישראלית זקוקה לה ומקום משמעותי מאוד יש לה בערכת טקסים שמתאימים את רוחם היהודי המודרני והישראלי.

יצירה ליטורגית לטקסי טהרת המת היא חשובה ורלוונטית. בשלב הראשון להכירה וללמדה. הרבה יכולים להפיק החברים בוועדות אבלות בקהילותינו בלימוד המקורות והרעיונות שהוצגו בעבודה זו. עיסוק בטקסטים יעורר בנו עניין וישפיע על ההתמודדות האישית והקהילתית.

גמילות חסדים

שתי דרכי פעולה חשובות בעינינו בנוגע לגמילות חסדים. האחת כמובן החשיבות של עיסוק בגמילות חסדים בכלל ובחסד של אמת בפרט. אני מאמינה בחשיבותם של גמילות חסדים, ביקור חולים, צרכי המת וניחוח אבלים, כמרכיב מרכזי במהותם של חיי קהילה. כאמור, לדעתי, דרך להתחיל הוא לימוד, הכשרה, ליווי של וועדות אבלות קהילתיות ולימוד משותף בין רבני התנועה.

זו דעתי שעלינו להתחיל לעסוק בנושאים האלה היום. אין לחכות עד היום שכל חלומות התנועה יתגשמו ולא תהיה תלויה החברה הישראלית היהודית ברבנות הראשית. למה להגיע למצב בו נגלה, אולי, שאנחנו לא יודעים איך לטפל במתים שלנו.

אולי נמצא את עצמנו חזרה בימים הראשונים של הציונות החילונית, צמאים לציין, לטהר, ללוות את נשמת המת בלי לדעת איך. תיעוד, מרתק בעיניי, מופיע בספר "הקבר הראשון" של שלמה צמח (1886-1974). נערה בקבוצה של שלושה עשרה צעירים נפטרה ממחלה. הרופא שהוזעק מהעיר הקרובה וקבע את מותה מציע לשלוח אנשים מהעיר כדי לטפל בקבורתה. החברים מסרבים ושלושה מהם יוצאים לתל הקרוב לחפור קבר.

"לאחר גמר העבודה שבנו אל הצריף... משהו הביא מים השני יצא לפרק גדר ולהתקין אלונקה... רחצנו גופה יפה יפה, הלבשנו אותה שלומית בגדי יום טוב, עטפנו בסדין לבן, שמנו אותה עם אלונקה ויצאנו החוצה... הלכנו בצעד בטוח איש לא הוציא הגה מי פיו. האלונקה עברה לסירוגין מכתף לכתף... אחזנו בסדין הלבן והורדנו את הגופה... אל חשכת הקבר. אחר החילונו לכסותו באדמה שבצדו... נשארנו עומדים במקומנו... אובדי-עצות... והנה התחילו כתפיו של עמרם מרתחות... ניגש קרוב לקבר ופתח בקול חנוק מדמעות: "יתגדל ויתקדש שמייה רבהו" וכששבנו הביתה לא יכולנו לשבת בצריפינו... יצאנו החוצה וישבנו קודרים בשממונו כפעוטות עזובים..." (צמח, ש. *הקבר הראשון* תרע"ב

[93-94]

בין עקרונות התנועה, ללמוד למען לבחור ולהחליט. יתרה מי זו, מאמינים אנחנו ב"אל תגידו יום יבוא, תביאו את היום" הן בהגשמת החזון הציוני, הן בביאת השלום וגם בשינוי צביונה, בתיקון של החברה הישראלית.

ולכן עוד דרך חשובה בה עלינו לפעול היא בשינוי המדיניות, בנוגע לחברות קדישא בארץ ולהכיר ולאשר הקמת חברות קדישא ליברליות במדינת ישראל.

פרק שביעי - דברי סיכום

מטרתי בכתיבת עבודה זו הייתה ליצור מקור נגיש, כלי עזר לרבנים וחברי קהילות התנועה בכלל והחברים בוועדות אבלות בפרט. אני רואה חשיבות בהרחבת עבודתנו בנושאים הקשורים לטיפול בחולים, בגוססים, במתים ובליוי המשפחות.

הרצון להציג לפני הקורא, את התפתחות הטקס וההתפתחות של חברה קדישא, יחד עם ניתוח ליטורגי והדגש על השיח התיאולוגי, נבע מהצורך שאני מזהה אצל הרבה אנשים לעסוק בפיתוח רוחני, עיסוק בגמילות חסדים ובליוי רוחני. היכרות עם המקורות יכולה לסייע גם לנו, חס וחלילה, בתור אבלים גם בתהליך הפרידה ובאבל.

עלינו לחשוב ולדעת מה כל אחד ואחת היו רוצים שיהיה בצאת נשמתם, היכן היינו רוצים שיטפלו בגופנו ומי היינו רוצים שיעשה את זה. אך זה לא מספיק. במוות אנחנו זקוקים לקהילתנו. משהו חייב לדאוג, לטפל בנו, בגוף שלנו. אין בזה תלות, יש ערבות ואחריות, יש ברית.

התנועה הרפורמית דוגלת בפלורליזם. זה לא מספיק שנדע שיש לאנשים שונים, החברים בקהילות, דעות, אמונות ופרקטיקות שונות. עלינו גם להכיר אותן ובהן. העידן של החלטות תיאולוגיות המוחלטות במצע תנועתי עבר. הריחוק האידאולוגי, מטקסים, טקסטים, ריטואלים שאבות הרפורמה לא נהגו, הוא לא רלוונטי לחברה הישראלית. אנחנו מתמודדים עם מציאות אחרת.

עם שמקדש ובוחר בחיים, לא יכול להתעלם ממוות. תנועה שרוצה להיות רלוונטית וטוענת שמדברת את שפת המסורת אינה יכולה שלא להתייחס לטקסטים, לטקס ויותר מכל לצורך של כל אדם באשר הוא אדם למצוא את הדרך המתאימה לו להיפרד מהעולם.

מִזְמוֹר לְדָוִד, בְּהִיּוֹתוֹ בְּמִדְבַּר יְהוּדָה:

ב אֱלֹהִים אֵלֵי אֶתָּה אֲשַׁחֲרֶךָ צִמְאָה לִךְ נַפְשִׁי כָּמָה לִךְ בְּשָׂרִי בָּאָרֶץ צִיָּה וְעַיִף בְּלִי מַיִם.

ג כֵּן בִּקְדָשׁ חֲזִיתִיךָ לְרֹאשׁ עֶזְךָ וּכְבוֹדֶךָ.

ד כִּי טוֹב חֲסִדֶּךָ מִחַיִּים שׁוֹפְתִי יִשְׁבְּחוּנֶךָ.

ה כֵּן אֲבָרְכְּךָ בְּחַיִּי בְּשִׁמְךָ אֵשׁא כָּפִי.

ו כִּמוֹ חֶלֶב וְדָשֵׁן תִּשָּׁבַע נַפְשִׁי וְשׁוֹפְתִי רִנָּנוֹת יְהוָה פִּי.

ז אִם זָכַרְתִּיךָ עַל יְצוּעֵי בְּאִשְׁמֵרוֹת אֶהְיֶה בָּךְ.

ח כִּי הִיִּית עֲזָרְתָּה לִּי וּבָצַל כְּנָפֶיךָ אֲרֹנִי.

ט דָּבָקָה נַפְשִׁי אַחֲרֶיךָ בִּי תִמְכָּה יְמִינֶךָ.

י יְהִמָּה לְשׁוֹאָה יִבְקָשׁוּ נַפְשִׁי, יָבֹאוּ בְּתַחֲתִיּוֹת הָאָרֶץ.

יֵא יִגְרֶהוּ עַל יְדֵי חֶרֶב מִנֶּת שְׁעָלִים יִהְיוּ.

יב וְהַמֶּלֶךְ יִשְׁמַח בְּאַלְהֵים יִתְהַלֵּל כָּל הַנְּשָׁנָה בּוֹ כִּי יִסְכַּר פִּי דוֹבְרֵי שְׁקָר

(תה' סג)

זה המקום להודות לרבה פרופ' דליה מרקס, שהנחתה אותי בדרך הזאת בסבלנות, בעידוד ובסקרנות. לד"ר דינה וישוגרוד, חברתי ומורתי לקשיבות שהעשירה אותי בדרך חדשה להסתכל על עצמי, הזולת והבריא. ולרב שלמה פוקס, מורי ורבי.

ביבליוגרפיה

- בן נחמן משה, הרמב"ן (1963) *כתבי רבנינו משה בן נחמן*. הערות ומבואות מאת חיים דוב שעוועל, ירושלים
- בן סירא (1933) *ספר חכמת בן סירא*. העתקת יהודה לייב בן-זאב. דרום. ירושלים
- ברכיה, א' (תשנ"ו) *ספר מעבר יבק – מכלול תורת האבלות תפילות והתנהגות החברא קדישא*. ירושלים.
- גרינוולד, י' (1956). *כל בו על אבלות: מבאר ומסדר כל הלכות, דינים ומנהגים מיום שנחלה האדם עד תום ימי אבלות*. פעלדהיים, ניו-יורק. עמ' 33
- טוקצינסקי, י' (תש"ז) *ספר גשר החיים (חלק א')*, ירושלים
- ליסיצה א', מרקס ד', ליבוביץ' מ', דובדבני ת' (עורכות) (2011) *פרשת המים – טבילה כהזדמנות לצמיחה, להיטהרות ולריפוי*. הוצאת הקיבוץ המאוחד
- מאיר, מ. (1989) *בין מסורת לקדמה: תולדות תנועת הרפורמה ביהדות*. ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל. עמ' 447
- אלבוגן, י. (תשל"ב) "התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית". *דביר*. בתרגום יהודיע עמיר; בעריכת יוסף היינמן, תל אביב, עמ' 292-328.
- ביכלר א' (1937) "פירוש המשנה שבת פרק כג, ה", בתוך *ספר הייכל לפרופ' שמואל קרויס*, עמ' 48
- זקוביץ' י. (1995) "ריחוק צורך קברה" בתוך *נשאים בחינוך: מקרא וחינוך*. אורנים ביה"ס לחינוך של התנועה הקיבוצית.
- מרקס דליה, (תש"ע) "סוגיות אידאולוגיות, תאולוגיות וספרותיות בליטורגיה הרפורמית הישראלית" *כנישתא מחקרים על בית הכנסת ועולמו* 4 בעריכת יוסף תבורי.
- מרקס, ד' (2014). "התפילה הרפורמית לדורותיה ולמרכזיה", *היהדות הרפורמית: הגות, תרבות וחברה*, אבינועם רוזנק (עורך), עמ' 346-307 ירושלים. וון ליר
- גולינקין, (תשנ"ד) "תשובה בעניין טהרת המת" <http://www.responsafortoday.com/vol5/11.pdf>
- וורמברנד, מ' (1964). קבורה, קבר. בתוך *האנציקלופדיה העברית* (כרך כ"ט עמ' 58-55). ירושלים: חברה
- ורבלובסקי, צ' (1964). קבורה בנצרות. בתוך *האנציקלופדיה העברית* (כרך כ"ט עמ' 61). ירושלים: חברה
- ונטר, מ' (1964). קבורה באסלאם. בתוך *האנציקלופדיה העברית* (כרך כ"ט עמ' 62-61). ירושלים: חברה

-Erlick, A., Light R. (2015) *Exploring the Soul of Taharah*. Delaware.

- Kelman, S., Fendel D. (2013) *Chesed Shel Emet: The Truest Act of Kindness*. 3rd Ed. Oakland.

- Klein, I. (1979) *A Guide to Jewish Religious Practice*. New York.
- Kraemer, D. (2000) *The Meanings of Death in Rabbinic Judaism* New York.
- Lamm, M. (1969) *The Jewish way in death and mourning*. New York.
- Light, R. (2013) *To Midwife a Soul – Guidelines for Performing Taharah*. Charlestone.
- Maslin, Simeon J. (Ed.) (1979) *Gates of Mitzva: A guide to the Jewish life Cycle*. New York.
- Marcus, J. (1938) *The Jew in the Medieval World*. Cincinnati. The Hebrew Union College Press.
- Marcus, J. (1978) *Communal Sick-Care in the German Ghetto*. Cincinnati. The Hebrew Union College Press.
- Plaut and Wahofsky, (Ed.) (1997) *Teshuvot for the Nineties: Reform Judaism's Answer for Today's Dilemmas (87-90)* New York.